

**TARTUSSE ASUTATAVA EESTLASTE
KIRIKUVALITSUSEGA VABAKIRIKU EELNÕUST
EESTI EVANGEELSE LUTERI USU VABA
RAHVAKIRIKU ASUTAMISENI
1917. ja 1919. aasta kirikukongressid, historiograafia
ja retseptsioon**

Riho SAARD

EELK Usuteaduse Instituut, Pühavaimu 6, Tallinn, Eesti; rihosaard01@gmail.com

Artiklis on käsitletud 1917. ja 1919. aasta kirikukongresside rolli ning tähendust Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) ajaloos. On antud ülevaade impulssidest, mis viisid 31. maist 1. juunini 1917 Tartus kogunenud eesti kogudusesaadikute kirikukongressini ja 10.–12. septembrini 1919 Tallinnas toimunud üldkirikliku kirikukongressini. Kuidas suhestus 1917. aasta kirikukongress Venemaa luterliku territoriaalkiriku Peterburi Üldkonsistooriumi ja Eestimaa Konsistooriumiga? Kas 1917. aasta kirikukongressil asutati, nii nagu on omaks võtnud EELK ja mõned kirikuloolased, uue kirikliku esindusega rahvuslik kirik, mis Venemaa luterliku territoriaalkiriku koosseisus ning eesti kogudustega territooriumil kiriklikult ühendamata hakkas teostama rahvuskiriklikku enesemääramisõigust, astudes niimoodi ajaloo areenile uue kirikuõigusliku subjektina? Milline roll oli Eesti Ajutisel Valitsusel 1919. aasta veebruaris Eestimaa Konsistooriumiga kiriklikult ühendatud territooriumi luterliku kiriku eraldamisel Venemaa luterlikust territoriaalkirikust 1919. aastal ja 1832. aastast kehtinud kirikuseadusest? Kuidas nägid välja Eesti Ajutise Valitsuse läbi viidud vormimuutused Eesti luterlikus kirikus? Mis ajast alates võiks rääkida uue ajajärgu algusest luterliku kiriku ajaloos Eestis ja uue kiriku asutamisest?

Artikli esimeses pooles on antud kronoloogiline üldkirjeldus 1917. aasta veebruarist alanud Kerenski-aegset Venemaa riigikirikut ja selle kõrval ka luterlikku kirikut puudutavatest arengutest kuni 1919. aasta oktoobrini, mil esimesel üldkiriklikul kongressil valitud piiskop Jakob Kukk Eesti Vabariigi siseministri poolt ametisse nimetati ning mil Eestimaa seisuslikult valitud konsistoorium loovutas kirikliku võimu demokraatlikult valitule. Et tegemist ei olnud üksnes kirikus toimunud vormimuutustega, vaid ka nende tõlgendustega, siis on oluline käsitleda selles artiklis ka kirikukongresside senist historiograafiat ja uurida põhjalikumalt nende tõlgenduste põhjusi ning motive. Venemaa evangeelse luterliku kiriku reformimise ja 1917. ning 1919. aasta kirikukongresside küsimusega tegelevate autorite ring on olnud suur.¹

¹ **Aunver, J.** Eesti rahvakiriku seadusliku korra küsimusest. – Rmt: Aastate kestes. Kiriku- ja kultuuri-loomulisi vaatlusi 1924–1959. Eesti Vaimulik Raamat, Uppsala, 1961; **Taska, A.** Eesti vaba rahvakiriku

1917. AASTA EESTI KOGUDUSESAADIKUTE KIRIKUKONGRESSI ÜHISKONDLIK-KIRIKLIK TAUST JA EELTÖÖ

Venemaa evangeelse luterliku kiriku reformimisele ja eelnõudele hakati Venemaa Balti erinõupidamise kontekstis tõsisemat tähelepanu pöörama alates 1902. aastast. Kirikuküsimus oli kubermangunõukogudes ja Venemaa Riigiduumas päevakorral 1906. aastast kuni 1916. aasta novembrini.² Eesti koguduste vaimulikud oli koguduse- ja kiriku elu reformimise küsimusi väiksemates ringides tõsisemalt arutama hakanud alates 1911. aastast. Muu hulgas koostati ja saadeti Üldkonsistooriumile Peterburis ning Venemaa Riigiduumale pikem märgukiri koos projektiga kiriku ja koguduste omavalitsuse reformimise kohta. Ka tol korral, nagu 1917. aastalgi, oli see tegutsemine seotud uue kirikuseaduse eelnõu koostamisega Venemaa siseministeeriumis. Eelnõu valmis 1911. aasta aprillis ja esitati 1912. aasta detsembris Venemaa III Riigiduuma usuaşjade komisjonile, kes ei jõudnud sellega tegelda. Balti kubermangude kirikuseaduse eelnõu läbivaatamiseni jõuti alles Riigiduuma IV koosseisu usuaşjade komisjonis 1913. aasta mais. Esimest korda oli see duumas üldkoosoleku päevakorras 1913. aasta novembris, kuid eesti saadikute Jaan Raamoti ja Jüri Orase nõudel lükati eelnõu käsitlemine esialgu 1914. aastasse. Duuma üldkoosolekule kirikuseaduse eelnõu ei jõudnud ja 1916. aasta veebruaris võttis Siseministeerium seaduseprojekti duumast tagasi.³

sünd. – Tulimuld, 1984, 4; **Karjahärm, T.** Kirikureformi küsimus Baltimaadel (XX sajandi algus – 1916. aasta). – Rmt: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik, III. Koost J. Kivimäe. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, 221–249; **Taska, A.** Eesti vaba rahvakiriku sünn. – Rmt: Õigusteadeuslikke mõtteid. A. Taska, Lund, 1989, 111–119; **Veem, K.** Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. 2., täiendatud trükk. Eesti Vaimulik Raamat, Stockholm, 1990; **Ketola, M.** The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia, 183.) Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2000; **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia, 184.) Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2000; **Saard, R.** Johan Köpp ja rahvakiriku mõiste. – Rmt: Johan Köpp 125. Toim R. Altnurme. Eesti Kiriku ajaloo Selts, Tartu, 2000, 13–30; **Pesonen, N.** Valtionkirkosta vapaakirkoksi? Viron evankelis-luterilaisen kirkon järjestysmuodon kehitys 1919–1925. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia, 191.) Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2004; **Saard, R.** Eesti rahvakiriku idee püüetest vaba rahvakiriku projektini. – Sulane, 2007, 47, 2, 8–19; **Hansen, V.** Kaarli kogudus esimesel Eesti kirikukongressil ja kongressi vastukajad. – Sulane, 2007, 47, 2, 23–26; **Saard, R.** Viron evankelis-luterilaisen kirkon syntyhistorian problematiikasta. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja, 99.) Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2009, 120–142; **Saard, R.** Eesti evangeelse luterliku kiriku sünniloost. – Akadeemia, 2010, 12, 2177–2202; **Rohtmets, P., Salumäe, E.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest. – Akadeemia, 2011, 6, 1135–1177; **Saard, R.** EELK sünn ja eestlaste võimuletulek kirikus. – Akadeemia, 2011, 9, 1745–1753; **Rohtmets, P., Salumäe, E.** Vaba rahvakiriku asutamisest 1917. aastal. – Akadeemia, 2011, 9, 1754–1759.

² **Karjahärm, T.** Kirikureformi küsimus Baltimaadel (XX sajandi algus – 1916. aasta), 221–249; **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 223–264.

³ **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 258–264, 272–274.

Venemaa 1917. aasta kodanlik-demokraatlik veebruarirevolutsioon kukutas tsaarivalitsuse. Moodustati Ajutine Valitsus, mis lubas koos seisuslike ja rahvuslike kitsendustega likvideerida ka usulised kitsendused. 18. märtsil esitati Eesti autonoomia projekt Vene Ajutisele Valitsusele, kes 30. märtsil kinnitas Eestimaa omavalitsuse seaduse, millega loodi rahvuslikes piirides Eestimaa kubermangu administratiivne tervik. Samuti esitati ka kubermangu kohaliku omavalitsuse ajutine korraldus, mis rakendus 22. juunil. Sellega läks näiteks konsistooriumide ilmalike kaasistujate kandidaatide esitamise õigus rüütelkondadelt üle Eestimaa Kubermangu Ajutisele Maanõukogule. Kirikuajaloolane Priit Rohtmets ja jurist Erik Salumäe peavad Eesti vaba rahvakiriku loomiseni viinud mõjutegurite hulgas just omavalitsuse ajutist korraldust üheks kõige olulisemaks.⁴ Kirikukongressi ettevalmistavates dokumentides ja kirikukongressi protokollis aga ei räägita Eestimaa kubermangu omavalitsuse ajutisest korraldusest. Siseminister Kaarel Einbund võttis selle seaduse esimest korda vaatluse alla alles 1925. aastal, vastates Riigikogus arupärimisele, mis puudutas Vabariigi Valitsuse poolt 1919. aasta üleüldisel kirikukongressil demokraatlikult valitud konsistooriumi ametisse kinnitamise volituste seaduslikkust. Siseminister tõdes muu hulgas, et 1917. aasta 30. märtsi omavalitsuse seadus jäi kiriku ja kirikuvalitsuste suhtes kasutuks, sest Ajutine Maanõukogu ei rakendanud seda.⁵

1917. aasta aprill kujunes mitmesuguste ülemaaliste nõupidamiste, pastori-konverentside ja kristlike parteide asutamiskoosolekute kuuks. Ükski neist ei pääsenud mööda kirikureformi küsimustest, mille vajaduses ei kahelnud enam keegi. Tallinnas toimus 6. ja 7. aprillil esimene Eesti õigeusuliste nõupidamine, millest võttis osa 27 preestrit, 4 diakonit ning 30 ilmikut. 7. aprillil kinnitati ligi 20 resolutsiooni, mis pidid viima eesti rahvusest piiskopiga autonoomse Eesti piiskopkonna asutamiseni ja õigeusu eestipärasemaks muutumiseni.

Ka Eesti rahval on oma süda, oma hing, oma keel ja oma meel,

kinnitasid eesti õigeusutegelased ning soovisid toetada Eesti rahvuslikke huve, muu hulgas Eesti Rahva Muuseumi ehitamiseks raha koguda, ka Jaan Poska tagandamise vastu protesteerida. Nõuti ka Riia õigeusu konsistooriumi koosseisu uuendamist kahe eesti ja läti rahvusest liikmeka ning konsistooriumi toomist Tartusse. Resolutsioonide sisu jõudis 13. aprillil ajakirjanduse vahendusel ka avalikkuseni.⁶ Otsustele reageerisid luterlased omapoolsete rõõmuavaldustega, sedastades, et mõlemal kirikul on silme ees ühed üleüldised rahvuslikud sihid, ühtlasi avaldades lootust, et ka luteriusulised peagi

eksitavast Saksa mõjust, mis võõraid helisid meie rahvakiriku sekka katsub tuua, vabaks saavad.⁷

⁴ **Rohtmets, P., Salumäe, E.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest, 1137.

⁵ II Riigikogu IX istungjärgu protokoll nr 270 (18), 5.11.1925, vg 838–842. – Rmt: II Riigikogu. IX istungjärg. Protokollid nr 253–302. Riigi Trükikoda, Tallinn.

⁶ Eesti õigeusuliste tegelaste üleüldine nõupidamine Tallinnas. – Postimees, 13.4.1917; vt ka Pööre õigeusuliste eestlaste elus. – Postimees, 16.4.1917.

⁷ Pööre õigeusuliste eestlaste elus. – Postimees, 16.4.1917.

Johtudes Venemaa luterliku kiriku Üldkonsistooriumi poolt kõigile konsistooriumidele vahendatud palvest (töötada Venemaa evangeelse-luterliku kiriku jaoks välja uued direktiivid), kogunesid Eestimaa Konsistooriumi liikmed 12. aprillil 1917 Tallinnas ühisele koosolekule. Otsustati toetada üldkonsistooriumi initsiatiivi uue kirikuseaduse väljatöötamisel.⁸

Balti kubermangude 27 baltisaksa linnakoguduste pastorit kogunes 21. aprillil Tartusse. Nende konverents tuli oma lõppjäreldestes seisukohale, et saksa kogudused jäävad ka tulevikus senise territoriaal- ehk maakiriku vormi juurde. Olude muutudes oldi siiski valmis ka vabakirikut konstitueerima. Linnakoguduste esindajad olid üsna veendunud, et areng maakirikuvormilt rahvuslike vabakirikute vormile likvideerib Balti kubermangudest senise saksa luterluse.⁹

Liivi- ja Eestimaa konsistoriaalringkondade eesti koguduste vaimulike tuumikrühm arutas kiriku- ning koolielu reforme viimati tõsisemalt 1914. aasta märtsis Keilas. Võrreldes lätlastega, kes olid kirikukorra kohta välja töötanud mitu seaduseelnõu ja rida ettepanekuid, ei olnud eesti pastorid 1917. aasta alguseks veel midagi taolist teinud. See mõneti ükskõikne, mõttelaisk suhtumine ja tegevusetus jätsid lätlastele mulje, et

estlased ei tea, mida nad tahavad ning ilmselt ei huvita neid ka kuigi tõsiselt oma kiriku asi, konstateeris lätlastega aktiivselt suhelnud Helsingi Eesti Püha Pauluse koguduse pastor August Nigol.

Lätlastele, eriti praost Karlis Irbele, oli eestlastega kirikukorralduses ühistele otsustele jõudmine väga oluline. Kuna eesti pastorite juures lätlaste väljapakutud rahvuslike konsistooriumide idee, mida oli ka Nigol toetanud, suuremat poolehoidu ei leidnud, siis palus Irbe Villem Reimanil koos teiste eesti pastoritega asja veel kord arutada.

Nigoli arvates pidanuks uue kirikukorralduse eelnõu puhul esmalt vältima separatistlikku eraalgatuslikku tegevust, sest see eelnõu sai valmida ainult laiapõhjalisest koostööst. Selleks kutsus ta eesti pastoritele Helsingist adresseeritud ringkirjas kogunema võimalikult paljusid 10. veebruaril 1917 Tartusse Eesti Üliõpilaste Seltsi ruumidesse, kus lubas pidada omalt poolt ettekande Soome ja Sise-Venemaa eesti asunduste kirikuoludest ning kus Irbe loodetavasti tutvustaks eestlastele läti pastorite seisukohti. Nimetatud kokkusaamist ei toimunud. Algataja Nigol ei saanud ise 10. veebruariks Tartusse sõita. 9. veebruaril osales ta Peterburis kogunenud läti pastorite nõupidamisel, paludes seepärast veebruariks kokkulepitud kokkusaamine edasi lükata 5. aprillile, et siis kell 11 Tartus Üliõpilaste Seltsi korteris kokku saada kõigi nendega, kes olid uuest kirikukorraldusest tõsisemalt huvitatud. Kui Tartusse kogunemist oleks mingil põhjusel takistatud, siis oleks seda võinud ka mujal läbi viia ja tehtud otsused kirjalikult praost Irbele Peterburi saata. Kodumaa kirikukorra uuenduse põhimõtted saatis Nigol neljale

⁸ Saard, R. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 282.

⁹ Tobien, A. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Band I. Löffler, Riga, 1925, 228.

vaimulikule Peterburi kubermangu, üheksale vaimulikule Eestimaale ja 31 vaimulikule Liivimaale. Jaanuari lõpul Harald Põllule saadetud kirja lõpetas Nigol sooviga:

Saagu meile varsti asutatud oma Eesti Luteruse kirik, oma piiskopi, uuendatud sinodi ja konsistoriumiga, kelle alla kõik eestlased tervel Venemaal käiksivad.¹⁰

Nigoli ideaaliks oli rahvuslike piiskopkondadega sinodaalselt ühendatud luterlik kirik Venemaal.

12. aprillil saatis Jaan Lattik Viljandist Villem Reimanile Kolga-Jaani kirja, teatades talle, et kirikuelu puudutavate kiireloomuliste päevaküsimuste üle on vaja kiiresti nõu pidada. Ta palus Reimanil 25. aprillil kella 11-ks Viljandisse sõita, et koos Viljandi praostkonna eesti koguduste vaimulike ja paari ametivennaga väljastpoolt neid küsimusi arutada.¹¹ Samal päeval ilmus Postimehes arvamuskirjandis "Kirik ja riik", mida Rohtmets ning Salumäe on seostanud eesti rahvuslike ringkondade ideega ja seepärast omistanud autorluse oletuslikult rahvuslasele Jaan Tõnissonile. Nende hinnangul innustas ja inspireeris just see artikkel Lattikut ning Reimanit ja sellest juhitud 25. aprillil Viljandis toimunud koosolekul.¹²

Arvamuskirjandis kirjutatakse tegelikult keegi, kes varjus pseudonüümi H taha.¹³ Lähtudes Ajutise Valitsuse üldisest usuvabaduse ideest toetas autor õigust elada soovi korral ka ateistlikult. Venemaa rahvastel oli H arvates valida kahe alternatiivi vahel: kas lahutada kirik riigist või tunnustada kõik usutunnistused võrdseks ja anda need riigi toetusele. Esimesel juhul tulnuks kirikud ja kloostrid koos varaga riigistada ning jätta vaimulikud koguduse liikmete ülalpidamisele. Teisel juhul antakse neile tulevikus riigipoolset toetust, juhindudes liikmeskonna suurusel ja ajaloolisel vanusel ning arvestades nende kultuurilisi teeneid. H pidas eestlaste jaoks sobivamaks esimese alternatiivi teostamist, soovitudes seda saadikutel ka Asutavas Kogus nõuda. Lisaks sellele pidi eestlaste kirikukorraldus ja valitsemine jääma Eestimaa kubermangu omavalitsuse hooleks. Nimetatud seisukohtade autor ei olnud Jaan Tõnisson, vaid keegi, kes esindas lähedalt 16. ja 17. aprillil Tallinnas toimunud VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide I konverentsil (hiljem ka 14. ning 15. augustil enamlaste eestvedamisel Tallinnas toimunud maatameeste konverentsil) esitatud nõudmisi natsionaliseerida Venemaa eeskujul kirikumaad, lahutada kirik riigist ja kool kirikust.¹⁴

25. aprillil Viljandis Lattiku organiseerimisel kogunenud praostkonna eesti koguduste vaimulikud leidsid, et Eestimaa kubermangu omavalitsus ja riik pidid "lahutamata sidemetega" ühendatuks jääma, kiriku omand kirikule ning kogu-

¹⁰ Saard, R. Eesti rahvusest luterliku vaimulikkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 274–276.

¹¹ Samas, 283.

¹² Rohtmets, P., Salumäe, E. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest, 1140.

¹³ H. Kirik ja riik. – Postimees, 12.4.1917.

¹⁴ Raid, L. Vabamõttele ringidest massilise ateismini. Marksistlik ateism Eestis aastail 1900–1965. Eesti Raamat, Tallinn, 1978, 81.

dustele jääma, tulevane piiskop¹⁵ pidi hakkama esindama kiriku huve maapäevadel ja maavalitsuses, maavalitsus pidi aga looma spetsiaalse usuasjade osakonna ning kandma konsistooriumi kulud. Nende põhimõtete detailsemaks läbitöötamiseks ja sõnastamiseks valiti kaheksaliikmeline komisjon (Mihkel Jürmann, Bernhard Steinberg, Jaan Lattik, Eduard Tennmann, Johan Kõpp, Alexander Kapp, Peeter Põld, Jakob Kukk). Komisjoni ülesandeks jäi 3. ja 4. mail Tartus uus kirikukorralduse eelnõu välja töötada ning selle vastuvõtmiseks ja lõplikuks läbiarutamiseks ülemaaline vaimulike koosolek lähemal ajal Tartusse kokku kutsuda.¹⁶ Niisiis oldi aprilli lõpul veel seisukohal, et kokkukutsutaval koosolekul osalevad ainult koguduste vaimulikud.

“ÜLESKUTSE” EESTI KOGUDUSESAADIKUTE KIRIKUKONGRESSILE

3. mail ilmusid trükist Moskva konsistoriaalringkonna kindralsuperintendendi Paul Willigerode direktiivid “Richtlinien zu den Vorarbeiten für die in Aussicht genomme Generalsynode, zur Orientierung für die mitarbeitenden Pastoren des Moskauschen Konsistorialbezirks”, mis olid mõeldud esitamiseks Venemaa luterliku kiriku üldsinodile.¹⁷ Ajutise Valitsuse põhimõtteline otsus lõpetada Venemaal riigikirik ja lahutada riik õigeusu kirikust ning Siseministeeriumi muusulistest osakonnas ühtlasi aktuaalseks muutunud küsimus reformidest ka luterlaste ja reformeeritute juures ajendasid 5. mail Postimehe toimetust (päev pärast seda, kui Tartus oli kogunenud eraviisiliselt 12¹⁸ eesti koguduste vaimulikku ning ilmikut) teavitama oma lugejaid, et

on soovitud, et Venemaa luteriusulistest rahvaste juures astugu üksikud rahvuslikud kirikukogud kokku, et valida komiteed, kes iseseisvalt koos teiste rahvuslike kirikukogude komiteedega ühel ajal ja ühes paigas tulevase kirikukorralduse kava välja töötaks. Sel teel võiks iga rahvas omale vabakiriku niisuguse korraldusega luua, nagu see tema oma soovidega ja tarvidustega kokku käib /.../ nii oleks kerge omavaheliselt kokku kõneleda, et Venemaa evangeeliumiusu kiriku korraldus neis asjus, mis kõikidele ühine, ühtlane saaks.¹⁹

Need 12 isikut olid niisiis mai alguseks teadlikud väljaspoolsest “soovist”, et erinevad luterlikud rahvused korraldaksid oma kirikukongressid ja töötaksid välja kiriku reorganiseerimise eelnõud. Kõige kiiremas korras tuli 31. mail ja 1. juunil

¹⁵ Piiskopi idee võidi saada Helsingi eestlaste Püha Pauluse koguduse vaimuliku August Nigoli rahvuslike piiskopkondadega rahvakirikute projektist, mis oli ilmunud 1916. aasta septembris Postimehes ja Pealinna Teatajas ning separaadina 1917. aasta jaanuaris Helsingis.

¹⁶ Saard, R. Eesti rahvusest luterliku vaimulikkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 283–284.

¹⁷ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 1201, n 1, s 90.

¹⁸ Wilhelm Eisenschmidt, Arnold Laur, meditsiinidoktor Henrik Koppel, Arnold Habicht, Leopold Raudkepp, kandidaat Eduard Aule, Jaak Varik, Alexander Kapp, Jakob Kukk, Johan Kõpp, Jaan Lattik, Bernhard Steinberg.

¹⁹ Eesti Ewangeli-usu kirikukogu kokkukutsumine. – Postimees, 5.5.1917.

Tartus kokku kutsuda eesti koguduste esindajate koosolek, millest võtaksid igast kogudusest osa pastor ning üks kuni kaks ilmiksaadikut.²⁰

Kirikukongressi üleskutse impulsiks sai niisiis Ajutise Valitsuse otsus viia Asutavasse Kogusse eelnõu riigi ja kiriku lahutamisest koos sooviga saada enne seda küllaldaselt vajalikku materjali vastava eelnõu koostamiseks.²¹ Teiseks viidati Postimehe teadaandes “soovitajale”, kes tahtis kirikukongresside korraldamist ja vastavate töökomisjonide valimist eesmärgiga välja töötada uus kirikukorraldus. Kuna “Üleskutses eesti koguduste asemikkudele” ei mainita otseselt üldkonsistoriumi ega tulevast üldsinodit, siis on see Rohtmetsa ja Salumäe jaoks piisav tõend järeltada kirikukongressi ning üldkonsistoriumi vahelise sideme täielikku puudumist.²² Sisust lähtudes ja konteksti laiemalt arvestades on anonüümse “soovitaja” taga võimalik näha aga just üldkonsistoriumi institutsiooni. Seotust üldkonsistoriumiga kinnitavad ka kirikukongressil hiljem arutlusel olnud päevaküsimuste kokkulangevus üldkonsistoriumi ettepanekutega: kiriku ja riigi suhted, rahvuste vahekord kirikus, sissetulekute korraldamine, üldkirikukorra kindlaksmääramine.²³ Eestlastepoolseks kiirustamise põhjuseks oli aga üldsinodi eelkonverentsi kavandatud läbiviimine Peterburis juba 27.–29. juunil.

16. ja 17. mail tutvusid Eestimaa konsistoriaalringkonna vaimulikud Tallinnas pastor Viktor Wittrocki ning professor Karl Girgensohni koostatud kiriku reorganiseerimisprintsipiide²⁴ ja Postimehes avaldatud eesti koguduste pastore “Üleskutsega”. Eestimaa Konsistorium toetas eesti kogudusesaadikute kongressi toimumist ja soovis sellest aktiivset osavõttu. Kirikuvalitsus Tallinnas lootis, et nii suudetakse ehk ära hoida ka Tartu baltisaksa ringkondades populaarsust saanud idee luua senise kiriku asemel üksteisest rahvuslikult eraldatud vabakirikud (*die evang.-luth. deutsche Freikirche Liv- und Estlands*)²⁵. Baltisaksa ringkonnad, nende hulgas ka Moskva konsistoriaalringkonna kindralsuperintendent Paul Willigerode²⁶, pidasid tõenäoliseks, et eestlased valivad eeloleval kirikukongressil lätlastele sarnased otsused, mille kohaselt tuligi kirik jagada rahvuslikult.²⁷ Nagu Tartu kirikukongressile aruteluks esitatud kiriku põhikirja pealkirjas-

²⁰ Üleskutse Eesti koguduste asemikkudele. – Postimees, 13.5.1917; Üleskutse Eesti koguduste asemikkudele. – Tallinna Teataja, 18.5.1917.

²¹ Eesti Ewangeli-usu kirikukogu kokkukutsumine. – Postimees, 5.5.1917.

²² **Rohtmets, P., Salumäe, E.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest, 1142–1143.

²³ **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 294.

²⁴ Materialien zur Frage einer Reorganisation der evang.-luth. Kirche Russlands. Als Manuskript gedruckt [1917]. EAA, f 1201, n 1, s 91; **Girgensohn, K.** Über die Prinzipien zur Neuorganisation der Evangelisch-Lutherischen Kirche Russlands gemäss der durch die Revolution neu entstandenen Lage. Kūgelgen, Glitsch, Petrograd, 1917, 1–16.

²⁵ Materialien zur Frage einer Reorganisation der evang.-luth. Kirche Russlands. Als Manuskript gedruckt [1917]. EAA, f 1201, n 1, s 91.

²⁶ **Willigerode, P.** Richtlinien zu den Vorarbeiten für die in Aussicht genommene Generalsynode, zur Orientierung für die mitarbeitenden Pastoren des Moskauschen Konsistorialbezirks, 3.5.1917 Moskva. EAA, f 1201, n 1, s 90.

²⁷ **Tobien, A.** Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, 229.

tatud eelnõust “Eesti Ew.-Lutheri usu Wabakiriku põhjuskirja eelnõuu” selgus, pooldasid selle koostajad tõepoolest ideed rahvuslikest vabakirikutest. Arutelu eestlaste asualadel elavate ja luteri usuga seotud vähemusrahvuste võimaliku tulevase kirikliku teenimise ning kaasatuse üle viis siiski uue resolutsiooni vastuvõtmiseni, milles rahvuslik “vabakirik” asendati avarama “vaba rahvakiriku” mõistega.²⁸

Ajakirjanduse vahendusel sai Eestimaa Konsistooriumi toetav hoiak Tartu kongressi suhtes laiemale avalikkusele teatavaks küll alles 25. mail.²⁹ See jätab aga vähe tõlgendusruumi sellele, et eesti koguduste esindajate kongressi organiseerijad oleksid toimunud üksnes omaenese initsiatiivist, mujalt impulsse saamata. Oli ringlemas mitmeid kiriku reorganiseerimisega seotud eelprojekte, millest lätlase Karlis Irbe ja August Nigoli koostatuid tunti eesti vaimulike hulgas kõige paremini. Hästi hoiti end kursis ka lätlaste ja baltisakslaste kirikukongressidel toimunuga. Tartu kirikukongressi toimumise ajal saadi näiteks Riistast otseinfot, et sealne baltisakslastest vaimulike (52) koosolek oli kõrvale tõrjunud Tartu baltisaksa ringkonna idee luterlikust saksa vabakirikust Liivi- ja Eestimaal.³⁰

Mai lõpp kujunes Tartu jaoks ülimalt huvitavaks, sest seal 25. ja 26. mail kogunenud Eesti õigeusklike ülemaaline kongress oli oma initsiatiiviimpulsi samuti Ajutiselt Valitsuselt saanud.³¹ Eesti koguduste osavõtt vene ja läti koguduste esindajate kõrval oli ajakirjanduse hinnangul “haruldaselt elav”. Kongressil võeti vastu Tallinna nõupidamise otsused ja toetati Eesti ning Läti iseseisvate piiskopkondade ideed. Eesti õigeusu piiskopkonna ajutise kirikuvalitsuse eelnõuks valiti kandidaat J[aan] Jõgeveri projekt, mis otsustati saadikute³² poolt esitada vastuvõtmiseks eelolevale Moskva üleriiklikule õigeusu kongressile.³³

27. mail avati Tartus esimene Eesti naiskongress, kus nõuti Venemaa muutmist föderaalseks vabariigiks ja nähti Eestimaad selle iseseisva osariigina.³⁴ Päev enne luterlaste kirikukongressi avamist toimus Tartus ka eesti koguduste kõstrite konverents. Eesti- ja Liivimaa saksa linnakoguduste pastorid hakkasid samuti 31. maiks Tartusse kogunema, et siin paralleelselt eesti koguduste kirikukongressiga ära pidada 55 delegaadiga koosolek, mis oli ühtlasi jätkukoosolek 27. aprillil Tartus Girgensohni ning Wittrocki organiseeritud eraviisilisele kolme Balti kubermangu vaimulike konverentsile.³⁵ Kolmkümmend läti pastorit pidasid samaaegselt Läti koguduste kirikukongressi eelkongressi Võnnus.³⁶

²⁸ Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv (EELKKA), säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 37; **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorikonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 304.

²⁹ **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorikonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 282, 287.

³⁰ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 21.

³¹ **Põld, H.** Meie kirikukorra uuendamistööde käigust. – Ristirahva Pühapäeva Leht, 20.7.1917.

³² Ülempreester K. Tiisik, kandidaat A. Kaelas, preester A. Laar, Tallinna põllupanga juhataja A. Nõu: Eesti õigeusuliste ülemaaline kongress Tartus. – Postimees, 30.5.1917.

³³ Samas.

³⁴ Esimene Eesti naiskongress Tartus. – Postimees, 31.5.1917.

³⁵ Materialien zur Frage einer Reorganisation der evan.-luth. Kirche Russlands. Als Manuskript gedruckt [1917]. EAA, f 1201, n 1, s 91.

³⁶ **Põld, H.** Meie kirikukorra uuendamistööde käigust. – Ristirahva Pühapäeva Leht, 20.7.1917.

13. ja 18. mail 1917 ajakirjanduses avaldatud “Üleskutses” eesti kogudustele mainiti Ajutist Valitsust ning viidati sisuliselt ka Siseministeeriumi ja Venemaa luterliku kiriku Üldkonsistoriumi ideele reorganiseerida ka luterlik kirik. Need olid eesti kogudusesaadikute kirikukongressi jaoks kaks peamist impulssi, et sarnaselt lätlastele ja baltisakslastele välja töötada ka oma rahvuskoguduste kirikukorralduse eelnõu. Lisaimpulsi andsid eesti luterlastele kahtlemata ka eesti õigeusklikud.

Eesti kogudusesaadikute kirikukongress avati 31. mail Tartus. Minevikku tagasi vaadates võiks öelda, et 19 aastat hiljem teostus 1898. aastal väljapakutud idee kutsuda 26. märtsil 1899 kokku luterlike kirikukihelkondade talurahvasaadikute kongress saadikute valimiseks, kes esitanuksid Peterburis eestlaste nõudmised patronaadiõiguse kaotamiseks ja eesti professuuri loomiseks ülikooli usuteaduskonnas.³⁷ Kirikukongressi avapäeval avaldas Tartu Pauluse koguduse saadik Jaan Tõnisson Postimehes arvamust, et evangeelse luterliku kiriku asemele, mida riigivõim on senini kindlate maksudega toetanud ja kaitsnud, pidi astuma uus

vabakogudus /.../ kes oma tümber üksi neid koondab, kellel usuline elu hingeliseks tarviduseks on.³⁸

Kaarli koguduse vaimulik Alexander Kapp tõstis oma kirikukongressi ettekandes “Praegusest seisukorrast riigis ja kirikus” esile Ajutise Valitsuse rolli, mis löi reaalsed võimalused hakata kogudustel ise oma elu korraldama. Kapi arvates oli kongressil volitus olla “uuenduste üle otsustaja”,

missuguses kuues peab meie ev. kirik tulevikus kõndima? Kas peab ta neid uuendusi “vaba kiriku” kujul teostama? Kas ei või ta maakirikuks jääda, nagu siitsaadik, kus iga rahvaliige ühtlasi sunduslikult kiriku liige on. Või nõuame ja teostame rahva kirikut?³⁹

Laiuse koguduse vaimulik Johan Kõpp esines teemal “Kiriku ja riigi vahekord”. Sissejuhatuseks ütles ta, et Jeesus ei olnud “kogudust ehk kirikut asutanud” ega olnud ka kiriku korralduse jaoks mingeid juhiseid jättnud. Seega oli kiriku üle otsustamine antud inimeste kätte. Kõpp tervitas Ajutise Valitsuse ideed lahutada kirik riigist. Riik oli rikkunud kiriku vaimse elu, röövinud inimeselt südame-tunnistusvabaduse. Kiriku ja evangeeliumi ellujäämise nimel tuli kiriku lahutamine riigist realsuseks muuta. Kõpp tõstatas ideaali, mida tuli võimaluse korral taotlelda ehk nagu ta pärastises arutelus ütles:

Minul on silmis ainult üks: tuleviku kirik. Mitte, kuidas oli, vaid, kuidas on tulevikus.⁴⁰

Selleks pidi olema “vaba kirik”, mis on ühendatud “rahvakirik” mõistega.

Kirik jäägu aga ühendusesse ajalooaga, üleminek maakirikust vaba rahvakirikusse sündigu nõnda, et side minevikuga mitte katkestatud ei saa. Kiriku liikmeks olgu need, kes oma väljaastumist teada ei anna. Kiriku korraldus ja tegevus olgu aga tulevikus niisugune, et Eesti rahval tunne võiks olla, et see on meie oma kirik. Selleks peab esiteks kiriku korraldamine ja valitsemine olema rahva enese kätes, s.o demokraatlik printsiip. Teiseks tuleks kirikul oma tegevus rahva hingeelu nõuetega kooskõlla viia, s.o rahvuslik printsiip. /.../ Tõsine, elu

³⁷ Saard, R. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 211.

³⁸ Tõnisson, J. Protestantline vabakirik Eestis. – Postimees, 31.5.1917.

³⁹ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 7p–8p.

⁴⁰ Samas, 30p.

sünnitav ja elu edendav vaim saab aga ainult siis meie kirikus valitsema, kui universaalne ristiusu vaim ligidasse ühendusse astub elava rahvavaimuga. Selles mõttes olgu tervitatud vaba Eesti rahva vaba Evangeeliumi-Lutheruse kirik!,

konstateeris Kõpp ja lisas nendele mõtetele selgituseks, et

meie loome oma kiriku oma parema tundmise järele, ja siis astume maa omavalitsuse ette, küsides: kas tahate meiega ühineda?⁴¹

Põhimõtteliselt kajastusid need vaated juba Ernst Troeltschi (1865–1923) 1911. aastal ilmunud teoses “Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen”, milles maalis pildi 19. sajandi lõpu luterluses levinud varakiriku ideaalist kui täiesti apoliitilisest ja sotsiaalselt eristunud “puht usulisest” ühendusest, mis ei teostanud mitte mingisugust ilmalikku võimu ega kasutanud selle abi. Ajalooliselt ei olnud varakirik muidugi nii apoliitiline, nagu ideaalis sooviti ette kujutada. Kas pidas Kõpp “loomise” all silmas revolutsioonilist uue kiriku asutamist või pigem jätkuvat reformatsiooni, evolutsiooni vormides, kutsudes rahva hingeelu kiriku suunas liikuma? Pigem seda viimast. Maakirikust rahvakirikuks üleminekust, eestlaste hingeelule vastavast kirikust, kirjutati rohkesti ka tollases ajakirjanduses.⁴² Üleminekut ja vormimuutust toonitas üheksa aastat hiljem oma kirikuloo kooliõpikus näiteks ka Laiuse koguduse vaimulik Jaan Järve.⁴³ “Vanal evangeelsel kirikul” tuli hakata patronaadiõiguse ja härraskiriklikkuse ajast väljapääsuteed otsima ning jõuda evangeelsete organisatsioonide alusteni, toonitas piiskop Rahamägi 1935. aastal Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsil Eesti luterliku kiriku arengutest rääkides. Rahamäe hinnangul kestis see organisatoorse vormimuutuse “arenguperiood” 1917. aastast kuni 1920. aastani.⁴⁴

ISESEISVA KIRIKUVALITSUSEGA RAHVUSLIK VABAKIRIK

Kirikukogressile esitatud “Eesti Ew.-Lutheri usu Wabakiriku põhjuskirja eelnõu” koostati 3. ja 4. mail Tartus. Eelnõu kandis kiirustamise jälgi, sest tööd oli tehtud rutates. Neljandast peatükist oli trükiks ettevalmistamisel saanud näiteks kuues. Aga eelnõu koostajad polnud ka tulevase kiriku uues nimes omavahel kokkuleppele jõudnud. 1. juuni lõunaks jõuti põhimõttelisele otsusele, et

meil peab tõusma iseseisev Eesti Evangeeliumi Lutheruse usu vaba rahvakirik. Lõpulikul peab see mõte välja kujunema kui korralduse põhjused iseäraliku komitee poolt Venemaa teiste evangeelsete kirikute esindustega mõttevahetusesse astuvate järele üksikasjalikult läbi töötatakse ja siis Eesti Evangeeliumiusu koguduste asemikkude kongressile täielikul kujul vastuvõtmiseks ette pannakse.⁴⁵

⁴¹ Samas, 9, 10–10p, 17; **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 293.

⁴² Eesti ev.-luteriusu koguduste esitajate kongress. – Postimees, 1.6.1917; Eesti Ew. Lutheruse usu koguduste asemikkude kongressilt. – Tallinna Teataja, 6.6.1917.

⁴³ **Järve, J.** Lühike Kirikulugu algkoolidele. Odamees, Viljandi, 1926, 63.

⁴⁴ EELKKA Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsi protokoll. Tallinn, 23.–25.7.1935, 9.

⁴⁵ Eesti Evangeeliumiusu vaba rahvakirik. – Postimees, 2.6.1917.

Kirikukongressile vastuvõtmiseks esitatud põhikirja eelnõus oli paragrahve, mis nägid ette uue territoriaalse, olemasolevast maakondade struktuurist lähtuva, senise kolmeteistkümne asemel kümnest⁴⁶ praostkonnast koosneva iseseisva episkopaal-sinodaalse vabakiriku asutamist. Loodava kiriku kirikuvalitsus hakanuks paiknema Tartus ja oma tulevase vaimulikkonna saanuks eesti kogudusi ühendav vabakirik Tartusse spetsiaalselt asutatud eestikeelsest usuteaduse ülikoolist.⁴⁷ Nendest paragrahvidest kumab välja eestlastele iseseisva rahvuskiriku asutamise idee, mis hakkas eestlaste hulgas idanema juba 19. sajandi lõpul, kui Ado Grenzstein esitas majanduslikult vabade rahvuslike rahvakirikute projekti.⁴⁸ Tallinnas paikneva Eestimaa Konsistooriumi staatust põhikirja eelnõus ei määratletud. Kas kuulunuks see näiteks üldse likvideerimisele või Tartusse ületoomisele, selle üle ei ole ka kongressi ettekannetes arutletud. Arvatavasti pidi Tallinnas olev konsistoorium jääma edaspidi ainult saksa koguduste keskvalitsuseks ja Tartu ülikooli teoloogiateaduskond saksa kogudustele vaimulike ettevalmistamise kasvulavaks.

Kongressile esitatud eelnõu jäi vastu võtmata ja nii polnud seda võimalik esitada kinnitamiseks maaomavalitsusele ega ka Peterburi Üldkonsistooriumile. Uue kiriku asutamist kirikuõigusliku subjektina ei toimunud. Vastasel juhul oluaks kindlasti vaja uut kiriklikku esindatust, seisuslikult valitud kirikuvalitsuse kõrvale demokraatlikult valitud kirikuvalitsust, mis oluaks vahend oma kirikliku enesemääramisõiguse ja teiste kirikute tunnustuse saavutamiseks. Seepärast on äärmuslik tagantjärele kõnelda 1917. aasta kirikukongressi kontekstis toimunud uue territoriaalse kiriku asutamisest ja eesti koguduste enesemääramisõigusest teise kiriku koosseisus ning uue kirikujuriidilise olukorra kehtima hakkamisest.

Peterburi Üldkonsistooriumi nõunik assessor Alexander Th. Meyer informeeriski kohe pärast resolutsioonide üle hääletamist, et üldkonsistooriumi algatusel ja Ajutise Valitsuse nõusolekul pidi sügiseks kavandatud üleriigilise üldsinodi eelkonverents toimuma Peterburis 27.–29. juunil.⁴⁹ Eesti koguduste vaimulikke esindas Peterburis toimunud eelkonverentsil Harald Põld. Sellel pidanuks esindajana osalema ka Johan Kõpp, kes aga jäi teadmata põhjustel sinna saabumata. Juunikuisel eelkonverentsil põhjendasid üldkonsistooriumi esindajad, et nad ei taha minna “ebaloomulist eeskirjade teed”, vaid soovivad kirikukorralduse asjus kogudustega koos töötada. Koguduste all peeti silmas aga erinevaid rahvusrühmi koondanud kogudusi. Üldkonsistoorium avaldas ühtlasi tunnustust juba toimunud kirikukongressidel valitud tööühmudele ja kutsus üles seal, kus kirikukongresse polnud veel peetud ning töötoimkondi loodud, neid kiiresti enne 1. oktoobrit läbi viima. Üldkonsistooriumile esitamiseks olevad kirikueelnõud olid juuni lõpuks olemas Volga-äärsetel saksa kogudustel ja põhimõtteliselt ka baltisakslastel, kes lubasid oma ümbertöötamisel oleva eelnõu peagi uuesti kogunevale kiriku-

⁴⁶ Harju, Järve, Lääne, Pärnu, Saare, Tartu, Viljandi, Viru, Võru ja Tallinna praostkond.

⁴⁷ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 35–36, 39.

⁴⁸ Saard, R. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 212–223.

⁴⁹ Samas, 25.

kongressile kinnitamiseks esitada. Põllu sõnul olevat eestlaste hulgas (ilmselt Tartus valitud töökomisjoni liikmete hulgas) kardetud, et lätlased jõuavad oma eelnõuga eestlastest ette. Tema rõõmuks aga teatasid Läti koguduste esindajad Peterburis, et kunagist Karlis Irbe⁵⁰ koostatud eelnõuprojekti Läti koguduste pastorid omaks ei tunnista, sest sel puudus kogudusesaadikute mandaat. Sellegipoolest palus Põld, et Tartus valitud toimikond kiirustaks oma tööga ja et veel enne oktoobrit peetaks uus kirikukongress, sest esimene kongress “ei tahtnud lõpuotsust andev olla”.⁵¹

Juunikuu eelkonverentsi kokkuvõtte trükiti Peterburis koos Alexander Th. Meyeri eessõnaga.⁵² Üldkonsistooriumi esimees parun Julius Karl von Uexküll-Güldenband, piiskop Conrad Freifeldt ja sekretär Axel von Gernet pöördusid 31. juulil kõigi Venemaa luterlike koguduste poole saksa- ning eestikeelse (tõenäoliselt oli olemas ka lätikeelne) läkitusega, milles teavitati, et eelkonverentsil oli jõutud otsusele, et tulevase üldsinodiga pole vaja kiirustada. Parima tulemuse saavutamiseks tuli ettevalmistavat eeltööd jätkata

kõigis koguduste rühmades, mis rahvuste, geograafilise seisukoha ja teiste iseärasuste järele oleksid korraldatud.

1. oktoobriks 1917 pidid kõik üksikute rühmade eeltööd olema siiski kirjalike eelnõudena saadetud üldkonsistooriumile, kus spetsiaalne töörühm oleks nende põhjal koostanud üldsinodile arutluseks ja vastuvõtmiseks vajalikud direktiivid ning aluspõhimõtted.⁵³ Etteruttavalt olgu öeldud, et töörühm oktoobris ei kogunenud. Ei olnud toimunud ka Eesti kogudusesaadikute teist kirikukongressi.

Tartu kirikukongressi põhikirja töökomisjoni esimene koosolek toimus 26. ja 27. septembril Tartus. Komisjoni esimees Kõpp koopteeris töökomisjoni koosseisu ka Harald Põllu. Toetus selleks tuli ka Juhan Kurrikult ja Wilhelm Eisenschmidtilt. Varjupooltena nimetas Kõpp Põllule, et eelnõuprojekti läbi vaatamine oli kirikukongressil toimunud kiirustades ja mõned asjad olid otsustatud “juhusliku meeoleu järele” ning ka valitud töökomisjon oli tema hinnangul “liiga juhuslikult” loodud.⁵⁴

Tartusse tulid kohale J. Kõpp, W. Eisenschmidt, A. Kapp, J. Kuk, A. Habicht, A. Laur, H. Koppel, J. Kurrik ja koopteerituna H. Põld. Põhikirja eelnõust tõmmati muuhulgas maha ka paragrahvid 50 ja 61. Sellega oli sisuliselt loobutud ideest asutada eesti kogudusi ühendava territoriaalse kiriku keskvalitsus tulevikus Tartusse. Loobuti ka Tartu ülikooliga mitteseotud eestikeelse õppekeelega teoloogilise kõrgkooli asutamise ideest. Kõrgkool pidanuks olema uue rahvusliku kiriku õppeasutus. Usuteaduskonnaga seoses otsustati kiiremas korras Tartu Pauluse koguduse saadiku Jaan Tõnissoni resolutsioon usuteaduskonnas eesti praktilise

⁵⁰ Karlis Irbe nime ei mainita, aga üldise arutelu sisust ja kirjeldusest lähtuvalt käis jutt just tema projektist.

⁵¹ Põld, H. Meie kirikukorra uuendamistööde käigust. – Ristirahva Pühapäeva Leht, 20.7.1917.

⁵² Protokoll der Sitzungen der Privaten Konferenz zur Vorbereitung der Evangelisch-Lutherischen General-Synode 27–29 Juni 1917. EAA, f 1201, n 1, s 90; Saard, R. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 294.

⁵³ EAA, f 1209, n 1, s 90.

⁵⁴ Kõpp Põllule 22.9.1917. EAA, f 1201, n 1, s 89.

usuteaduse professuuri allesjätmise ja Kõpu sellele kohale kinnitamise asjus saata Ajutisele Valitsusele ning Peterburi Üldkonsistooriumile. Põld teavitas, et kavatses hakata organiseerima “Tallinnamaal maakonna kongresse”. Liivimaa maakonnades ei pidanud toimkond nende korraldamist vajalikuks.⁵⁵ Järgnevatel kuudel arutati Harju, Viru ja Alutaguse maakonna kirikukongressidel eesti koguduse-saadikute kirikukongressile esitatud eelnõuprojekti ning seal vastuvõetud resolutsioone, et need ümbertöötatult teisel kirikukongressil vastu võtta ja seejärel Peterburi Üldkonsistooriumile ning hiljem kinnitamiseks ka Venemaa luterliku kiriku üldsinodile esitada.⁵⁶

Järgmine toimkonna töökoosolek kavatseti läbi viia 7. novembril Tartus. Otsustati koopteeritavate praostide, köstrite asemike (Eestimaalt ja Liivimaalt, mõlemast kolm), juristide ([Kaarel] Parts, Mihkel Ostrat, [Jüri] Parik)⁵⁷ ning vaimulike (Palsa, Frey, Nuudi, Mohrfeldt, Stockholm, Põld, Varik, Lattik) ja usu-ning kooliõpetajate (Tennmann, Tilk) baasil töökomisjoni tööd laiendada.⁵⁸ Kavandatud töökoosolek jäi teadmata põhjustel ära. 24. novembril sai Kõpust aga ülikooli praktilise usuteaduse professor.⁵⁹

EESTI AJUTINE VALITSUS LAHUTAB EESTI KIRIKU VENEMAA LUTERLIKU KIRIKU ÜLDKONSISTOORIUMIST

Töökomisjoni teine koosolek õnnestus läbi viia Tartus 1918. aasta 10.–11. jaanuaril. Osalesid praostid Leberecht Greinert, Woldemar Schultz, Konstantin Thomson, pastorid J. Kõpp, W. Eisenschmidt, J. Kukk, J. Eberhardt, A. Laur, köstrid A. Ratnik, J. Kurrik ja usuõpetaja P. Põld.⁶⁰ Komisjon tegeles põhiliselt kooli usuõpetuse küsimusega. Tõdeti, et põhikirja eelnõu oli valmis ja selle kinnitamiseks otsustati teine kirikukongress läbi viia 7.–8. (20.–21.) märtsil Tallinnas. Ühtlasi valis töökomisjon Kõpu Liivimaa pastorite asemikuks üldsinodi väljatöötamise komisjoni Peterburis.⁶¹

Kuigi 1918. aasta alguseks oli uue asutatava vaba rahvakiriku põhikirja eelnõu tugevasti muudetud, ei oldud siiski kõikide paragrahvide sõnastuses veel loobunud “Eesti vabakiriku” mõistest. Paragrahv 52 sätestas, et

Eesti vabakirik astub teiste ev-lutheri usu vabakirikutega Veneriigis maasinodi kaudu ühendusesse, et ühist esituse organi luua.

⁵⁵ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu. Kiriku kongressi komisjoni koosoleku protokoll 26.–27.9.1917, 40–41.

⁵⁶ Saard, R. EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus, 1747, 1752–1753.

⁵⁷ Dokumendis puuduvad eesnimed on saadud: Rohtmets, P., Salumäe, E. Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest, 1159.

⁵⁸ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 41.

⁵⁹ Altnurme, R. Johan Kõpp ja Tartu Ülikooli Usuteaduskond. Johan Kõpp 125. Eesti Kirikulooselts, Tartu, 2000, 31–32.

⁶⁰ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 39.

⁶¹ EELKKA säilik 1. Kiriku kongressi komisjoni koosoleku protokoll 10.–11.1.1918, 42–47.

Luterlike rahvusvähemuste, saksa ja läti koguduste ning praostkondadega, otsustati loodava ühise sinodi kaudu hakata suhteid arendama alles pärast teise kirikukongressi toimumist ja uue kiriku põhikirja vastuvõtmist.⁶²

24.–26. jaanuarini pidas Peterburi Üldkonsistoorium oma teist eraviisilist eelkonverentsi. Eestimaa Konsistooriumi kindralsuperintendent Daniel B. von Lemm jäi abikaasa surma tõttu sellele minemata ja puudus ka eesti koguduste esindatus. Külalisena oli eestlastest kohal ainult Peterburi Jaani koguduse õpetaja Friedrich Stockholm. Kavandatav üldsinod otsustati muutunud poliitilistes oludes läbi viia piirkondlikes jaoskondades. Selleks lubas üldkonsistoorium välja töötada vastavad aluspõhimõtted ja kogu protsess pidi lõppema sügisel toimuva üldsinodiga, kuhu tuli igast kogudusest valida üks õpetaja ning kaks ilmiksaadikut. Eelkonverentsil tuli arutluse alla (seoses Saksa vägede edasitungimisega) spetsiaalse Eesti Konsistooriumi (kolleegium) asutamise küsimus Peterburis, mis pidi olema samasugune nagu Läti kogudustele Peterburis loodav konsistoorium, mis koosneuks kahest vaimulikust ja ilmikust, kes kavandatava sinodi asjus suhtleksid üldkonsistooriumiga.⁶³

Minu teada ei ole vist I. kongressil mitte veel sarnast esituse organi (Eesti Kolleegium, Konsistoorium) eestseisust või juhatust valitud. On meil mõni Eesti Waba rahva Kiriku esituse organ olemas? Kes on selle liikmed? Kui mitte, kelle poole peaks kindralkonsistoorium Eesti osasinodi asjus pöörama? Vastust tuleb mul 12.2.1918 anda, ootan Sinu teateid ja arvamist Eesti Konsistooriumi kohta,

küsis Friedrich Stockholm Harald Pöllult.⁶⁴ Taolist institutsiooni ei olnud 1917. aasta kongressil asutatud. Saksa okupatsioon Baltikumis aga muutis üldkonsistooriumi suhtlemise läti ja eesti koguduste esindajatega raskeks. Etteruttavalt võib siinkohal märkida, et Venemaa luterliku kiriku esimese üldsinodi pidamiseni Moskvas jõuti alles 22. juunil 1924. Venemaa eesti luterlike koguduste piiskopina⁶⁵ võttis sellest osa Oskar Palsa.⁶⁶

“Eesti Evangeeliumi Luteruse Kiriku Põhjuskiri” oli eesti kogudusesaadikute kirikukongressi järelkongressile kinnitamiseks ja vastuvõtmiseks valmis. Järelkongress pidi toimuma 7. ja 8. märtsil, kuid see jäi alanud Saksa okupatsiooni tõttu pidamata. Jakob Aunver, toetudes Johan Kõpu dateerimata käsikirjale, kirjutab kolmkümmend viis aastat hiljem, et põhikirjakomisjon ei kogunenud kunagi täies koosseisus ja komisjoni juhataja Kõpp tegi iga komisjoniliikmega tööd individuaalselt. Osa komisjoniliikmeid aga oli järelkongressi kokkukutsumise

⁶² Samas, 39, 51.

⁶³ Stockholm Pöllule 29.1.1918. EAA, f 1209, n 1, s 90.

⁶⁴ Samas.

⁶⁵ Tegemist oli superintendendi nimetuse asendamisega pidulikumaga. Luterlikes kirikutes ei ole konsensust küsimuses, kas kiriku ülemkarjast tuleks kutsuda piiskopiks, superintendendiks, kiriku-presidendiks vm. Konsensust ei ole selleski, kas ülemkarjane peaks olema ametisse pühitsetud või mitte. Oskar Palsa puhul ei ole alust rääkida nn apostellikust järjepidevusest (*successio apostolica*), vaid ülesannete järjepidevusest (*successio functionalis*). Apostelliku järjepidevuse ja käte pealepanemisega saadava kustutamatu vaimse loomusega (*character indelebilis*) õpetuse esinemist luterlikes kirikutes tuleb tunnistada vulgaar-katoliiklikuks mõtteviisiks.

⁶⁶ Die Kirchen und das Religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil. 2. überarbeitete und verbesserte Auflage. Barb. J. Schnurr. AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, Stuttgart, 1987, 36, 39.

vajaduses üldse kahtleval seisukohal, sest Eestimaa Konsistoorium funktsioneeris Eesti Ajutise Valitsuse tegelikul tunnustusel 1918. aastal edasi.⁶⁷

Pärast Eesti Vabariigi manifesti taandus luterliku kiriku küsimus Eestis uue riigi siseküsimuseks, millega langes ära vajadus arvestada edaspidi üldkonsistooriumiga. Selle asemele astus Eesti Ajutise Valitsuse Siseministeerium. Novembris, mil võim Eestis läks uuesti üle Eesti Vabariigi Ajutisele Valitsusele, jätkus ka Eestimaa Konsistooriumi tunnustamine. Kirikut puudutavad küsimused anti 21. novembrist alates Siseministeeriumi alluvusse.⁶⁸ Ajutine Valitsus otsustas alates 15. novembrist 1918 maksta näiteks kõik konsistooriumi liikmete palgad.⁶⁹ 1918. aasta 26. novembril arutas Maanõukogu Ajutise Valitsuse ruumides Ado Birki juhtimisel luterliku kiriku konsistooriumi juhataja ja liikmete valimise küsimust. Maanõukogu ei olnud seda 1917. aastal teinud.⁷⁰ Birk pidas seepärast vajalikuks vastu võtta põhimõtteline otsus, kas Maapäev peab vajalikuks konsistooriumi reformimisel midagi konkreetset ette võtta või mitte. Positiivse otsuse korral tulnuks Maapäeval valida uus konsistooriumi juhataja ja tema kõrvale kaks ilmalikku liiget. Maanõukogu liige Nikolai Kõstner arvas siiski, et Maapäeva jaoks oli seisukord sedavõrd ebaselge, et see võinuks midagi lõplikult otsustada. Kõstner tegi ettepaneku, et Ajutine Valitsus nimetaks vajadusel konsistooriumi koosseisu ainult oma asemikud. Ettepanekut toetati ühehäälselt.⁷¹

Kirikut võeti kui riigikirikut, kuigi selle siseasjadesse otseselt tungida ei tahetud. Eesti Ajutine Valitsus kohustas juba 1918. aasta detsembris siseministrit [August Peeti] esitama valitsusele ettepanekuid “üldise kirikuseaduste uuendamise” kohta.⁷² Siseminister esitas oma määrused “Ev. Lutheri usu kiriku” kohta valitsusele jaanuari lõpul, aga need lükati tagasi uute ettepanekute tegemiseks.⁷³ Valitsuse poolt anti esimene normatiivakt uuendatud kogodusliku struktuuriga luterliku kiriku loomiseks 18. veebruaril, ühendades⁷⁴ selleks kõigepealt Põhja-Liivimaa eesti kogudused Eestimaa Konsistooriumiga. Birk oli vastava ettepaneku teinud

⁶⁷ **Aunver, J.** Eesti rahvakiriku ristitee. Eesti Vaimulik Raamat, Stockholm, 1953, 13, viide 6.

⁶⁸ Ajutise Valitsuse protokoll nr 14, 21.11.1918, p XII. Ajutise Valitsuse protokollid 1918–1919.

⁶⁹ **Saard, R.** EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus, 1751–1752.

⁷⁰ II Riigikogu IX istungjärgu protokoll nr 270 (18), 5.11.1925, vg 838–842. – Rmt: II Riigikogu. IX istungjärg. Protokollid nr 253–302. Riigi Trükikoda, Tallinn.

⁷¹ Maanõukogu protokoll nr 67, 26.11.1918. – Rmt: Maanõukogu protokollid 1917–1919. Toim E. Järvesoo, L. Koobas. (Üliõpilasselts Liivika Toimetis, 12.) Toronto, 1990, 332.

⁷² Ajutise Valitsuse protokoll nr 35, 14.12.1918, p II/2. Ajutise Valitsuse protokollid 1918–1919.

⁷³ Ajutise Valitsuse protokoll nr 66, 31.1.1919, p II/2. Ajutise Valitsuse protokollid 1918–1919.

⁷⁴ 1899. aastal oli Ado Grenzstein välja pakkunud idee ühendada eestlaste luterlikud kogudused oma rahvusliku kirikuvalitsuse alla. 1905. aasta septembris avaldati Eesti Postimehes idee Põhja-Liivimaa eestikeelse ala ja Eestimaa liitmisest ühise sinodi alla, sama aasta detsembris esitas Villem Reiman idee Põhja-Liivimaa ning Eestimaa kiriklikust ühendamisest (**Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 213, 226, 235). Eesti- ja Liivimaa eesti alade kirikliku ühendamise puhul on kaua aega toetunud Olaf Silla eksitavale väitele, nagu oleks see toimunud 18. veebruaril 1918. See viga jäi sisse ka 1995. aastal ilmunud redigeeritud ja täiendatud kordustrukis (**Sild, O., Salo, V.** Lühike Eesti kirikulugu. Tartu, 1995, 120). Kuigi käesoleva artikli autor juhtis 2009. aastal sellele eksitusele tähelepanu, ei nõustunud Eesti oikumeenia ajaloo peatoimetaja seda viga parandama (Eesti oikumeenia lugu. Peatoim R. Altnurme. Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, Tartu, 2009, 20); Riho Saardi meil Riho Altnurmele, Eerik Jöksile, Tauno Tederile 15.9.2009.

Maapäevale 13. veebruaril.⁷⁵ Õigused, mis 1832. aasta kirikuseaduse järgi kuulusid Vene Siseministeeriumi ja üldkonsistooriumi võimupädevusse, läksid üle Eesti Ajutise Valitsuse Siseministeeriumile ning kolmeliikmelisele komisjonile.⁷⁶ Sellele määrusele tuginedes nimetaski Vabariigi Valitsus hiljem, 1920. aasta 1. detsembril, sama aasta 14. oktoobril toimunud Esimesel Kirikupäeval eluaegseks piiskopiks valitud Jakob Kuke ja konsistooriumi abipresidentiks valitud Friedrich K. Akeli ametisse.⁷⁷

Eesti kogudusesaadikute Tartu kirikukongressi resolutsioone ja põhikirja eelnõud ei oldud nende elluviimiseks 1917. aasta esimesel juulil Toompeal oma esimesele istungile kogunenud Eestimaa Kubermangu Ajutisele Maanõukogule (Maapäev) esitatud. Dokumentaalselt ei ole olnud senini võimalik tõendada, et ka Tartu kirikukongressi töökomisjoni liikmed oleksid Eesti Ajutise Valitsusega intensiivselt oma eesmärkide saavutamiseks suhelnud. Kirikupoliitilistest eesmärkidest olulisimateks olid kahtlemata kirikus võimuletulek, seisuslikult valitud Eestimaa Konsistooriumi asendamine uuega ja kindralsuperintendendi õigustega piiskopi⁷⁸ rahvusküsimus. Suhtlemine valitsusliikmetega muutus ilmselt aktiiv-

⁷⁵ **B[irk], A.** Konsistooriumi kokkuseadet tarve uuendada. – Tallinna Teataja, 22.11.1918.

⁷⁶ Määrus: Ev.-Lut. usu konsistooriumite asjus. – Riigi Teataja (RT) 12/27.2.1919.

⁷⁷ Siseministri ettepanek J. Kuke Eesti Evangeeliumi Lutheri usu konsistooriumi presidentiks ja F. Akeli abipresidentiks kinnitamise kohta. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 31, n 1, s 1248.

⁷⁸ 1921. aastal hakkas piiskop Jakob Kukk kui kunagise Eestimaa kindralsuperintendendi järeltulija nõudma endale seaduslikus korras endise Eestimaa kindralsuperintendendi õigusi, sealjuures Toomkiriku ülemõpetaja õigusi, nõudes, et Vabariigi Valitsus kinnitaks seda eriseadusega. Piiskopile vastati, et ei ole mingit vajadust piiskoppi kindralsuperintendendi kohustustesse ja õigustesse eraldi seadusega kinnitama hakata, sest pole mingit kahtlust, et praeguse piiskopi, kes oli valitud endise superintendendi asemele, võimupiirkonda käivad kõik Eesti Vabariigi osad: Konsistoorium Toomkiriku nõukogule 21.1.1921, Kukk Einbundile 4.7.1922, Kūbarsepp Konsistooriumile 14.8.1922. EELKKA Tallinna Toomkirik; Tartu ülikooli rooma õiguse professor õiguteaduse doktor Wilhelm von Seeler leidis oma 17-leheküljelises juriidilises analüüsis, et see oleks ebaõige, kui Eesti Vabariigi Vanemat loetaks Vene kubermangu Eestimaa kubeneri järeltulijaks ja Eesti Vabariigi luterliku kiriku piiskopi ametit võrdsustataks Eestimaa kindralsuperintendendi ametiga. “Niisama nagu Eesti Vabariik poliitilise kujuna on uus loomine ja mitte ei ole ühe kubermangu jätkamine kahest kubermangust, nii ei koosne ka Eesti Vabariigi evangeelne luterlik kirik mitte poolteisest vene konsistoriaalringkonna kokkuliitmisest, ja niisama ei koosne Eesti Vabariigi evangeelse luterliku kiriku piiskopi ametivõim ka mitte sellest, et kokku on pandud kahe Vene riigi evangeelse luterliku kiriku alla kuuluva kindralsuperintendendi ametivõimud.” Tuli mõelda, kas endisel ajal kindralsuperintendentide kohta maksvate seaduste §-id 528, 529, 532 ja 538–542 oleksid ilma muudatusteta kohaldatavad Eesti Vabariigi luterliku piiskopi kohta. Pealegi muutis 1919. aasta ajutine koguduste omavalitsuste seadus oluliselt olukorda, lõpetades vana korra ja andes kogudustele õiguse endale ise õpetajad valida. Mitte ainult osa õpetajaid, nagu tõlgendas konsistoorium, et piiskopi kui Toomkoguduse ülemõpetaja kõrvale jäeti saksa kogudusele õigus valida endale ise ka oma õpetaja. Seadus oli ühemõtteliselt niisuguse lahendi vastu. Kogudusel oli õigus kõiki oma õpetajaid ametisse valida. “Ükski ei või kahelda, et ka Eestis iga üksik kogudus loeks omale auks, oma pühitsetud ruumisid tarvitada anda Eesti kiriku asjanduse kõige ülemale juhatajale, Jumala sõna kuulutamiseks, ja siin ei tuleks oodata mingisuguseid raskusi, mikspärast ka sugugi ei ole olemas tarvidust, normeerida tähendatud olukordi juriidiliselt kindlaks määratud vormides, ja nimelt vormides, mis laenuks võetud on ammugi lõppenud keskaja asutustelt, ja mis käivad demokraatlike enesemääramise aate vastu, mille peal pöhib meie riigikord, ja ka algkristliku, evangeelse, nüüd uuelt äratud põhimõtte vastu, valimisi teostada koguduste kaudu – missugune põhimõte on ka meie kiriku aluseks määratud 1919. aasta korralduse läbi.” (Tallinna Linnaarhiiv, f 237, n 1, s 66, 12–17.)

semaks pärast Eesti Rahvaerakonna juhi ja valitsuse portfellita ministri Jaan Tõnissoni kodumaale naasmist 1919. aasta märtsis. Just Tõnisson olevat olnud esimene, kes pakkus 1919. aasta juunis ühes eravestluses välja, et kiriku tulevaseks piiskopiks pidi saama Jakob Kukk.⁷⁹

Esimest korda näitasid Eestimaa Konsistoorium ja kindralsuperintendent Wilhelm Kentmann avalikkuses initsiatiivi üles 1919. aasta jaanuaris, avaldades Ristirahva Pühapäeva Lehes kiriku tulevikku, uut kirikuseadust ning kogudusekorraldust puudutava pikema kirjutise, milles Kentmann pooldas usuvabadust, koguduseliikmetele läbi kogudusenõukogude suurema kaasaráäkimisõiguse andmist ja kiriku sinodaalsust, olles kindlalt vastu ideele, et Eesti rahvakiriku teostamine tähendaks tulevikus rahvuslikult lõhestunud kirikut.⁸⁰

17. veebruaril 1919 saatis Kentmann Ajutisele Valitsusele ja Siseministeeriumile pikema ning detailsema põhjenduse, paludes tungivald uue koguduste omavalitsuslikku korda puudutava seaduse kehtestamist:

Seda silmas pidades, on Eestimaa kindralsuperintendent siinjuures oleva eelnõu kokkuseadnud ja Konsistooriumi ette pannud. Eestimaa ev.-lut. usu Konsistoorium omalt poolt pöörab Siseministeeriumi poole palvega seda ettepanekut läbivaadata ja võimalikult lühikesel ajal kinnitada. Tuleb ometi juba mitmelt poolt palveid, et võimalikult pea kogudustele ajutist uut korraldust antakse. Peale selle on siis ka võimalik, kirikukomisjoni uue kirikukorralduse väljatöötamiseks elusse kutsuda. Konsistoorium tähendab veel sellepeale, et Kindralsuperintendendi ettepanek peaaegu Tartu kirikukongressi läbivaadatud kava ja teiste, ka kõige viimasel ajal ärapeetud koosolekute otsuste peal on põhjendatud; et ettepanek Konsistooriumi arvates, nõndasamuti koguduste põhjendatud demokraatlikele nõudmistele, kui ka Eesti Ajutise Valitsuse sihtidele vastu tuleb; ettevaadatud koguduse korraldus on ajutine, ja niipea kui eelnõu teises jaos nimetatud komisjon kokku astuks, võiks tema kui tarvis, täiendusi ja muudatusi ette võtta. Peaasi näitab see olevat, et võimalikult pea igas koguduses valitud nõukogu tööle hakkaks ja et nõndasamuti võimalikult pea koguduse poolt valitud esitajad uue kiriku korralduse välja töötamise käsitse võtaks. Et sellele sihile jõuda, kiriku ja kodumaa kasuks, palub Konsistoorium Siseministeeriumi, siinjuures olevat ettepanekut omalt poolt kinnitada.⁸¹

“Ev. Lutheri usu koguduste omavalitsuse ajutine korraldus” kehtestati Ajutise Valitsuse määrusega 15. aprillil. Selle koostamisel oli osaliselt arvesse võetud ka Tartu kirikukongressi järel kogunenud töörühma koostatud kiriku põhikirja kavandi seisukohti. Seaduse § 16 järgi kaotasid esiteks oma kehtivuse kõik senini jõus olevad koguduste põhikirjad. Kaotati senised kirikukonvendid, nõukogud, kolleegiumid, patroonid ja kiriku eestseisja ametid ning seisused.⁸² “Ajutine Ew. Lutheruse Usu Koguduste Omavalitsuse Ja Kiriku-komisjoni Korraldus” koosnes aga kahest osast: “Ajutine Ew. Lutheruse-usu koguduste omavalitsuse korraldus” ning “Ajutine Ew. Lutheruse-usu kiriku-komisjoni korraldus”. Ajutiselt loodava Kirikukomisjoni üks ülesannetest pidi olema lõpliku ülemaalse uue kiriku- ja kogudusekorralduse väljatöötamine. Loodav Kirikukomisjon pidi koosnema praostkondade vaimulikest ja ilmiksaadikutest, Siseministeeriumi ning konsistooriumi

⁷⁹ Lattik, J. Teekond läbi õõ, I. Vadstena, 1950, 197.

⁸⁰ Kentmann, W. Kodumaa kiriku tulevik, I–III. – Ristirahva Pühapäeva Leht, 2.1.1919–16.1.1919.

⁸¹ Kentmann Eesti Ajutisele Valitsusele ja Siseministeeriumile 17.2.1919. ERA, f 14, n 1, s 57.

⁸² RT nr 28/29, 30.4.1919, 226.

esindajatest ja 3–4 vaimulikust ning 3–4 ilmikasjatundjast. Viimastena tuli rakendada kõigepealt koguduste õpetajad, kes olid kuulunud 1917. aasta Tartu kirikukongressi eestseisusesse või muul viisil kirikukorralduse eeltöödest osa võtnud. Teiseks tuli rakendada selles töös mõningaid endisi kirikueestseisjaid või siis teisi, kes oma asjatundlikkusega võisid kasu tuua. Kirikukomisjoni lõpliku koosseisu pidid täpsemalt ära määrama Siseministerium ja Eestimaa Konsistoorium.

Ajutine ev. lut. usu koguduste omavalitsuse ja kirikukomisjoni korraldus, olgu praegusel ehk pärastpoole täiendatud ja muudetud kujul, jääb maksvaks nii kaua, kuni ülemaaline uus kiriku- ja kogudusekorraldus ülemaalisel sinodil ilmalikkudest ja vaimulikkudest koguduste esitajatest on vastu võetud ja riigiseaduseks saanud.⁸³

“Eesti Ajutise Valitsuse Korraldus Evangeeliumi-Lutheri usu kirikuseaduse uuendamise asjus” nägi ette, et Asutava Kogu ülesandeks pidi jääma riigi ja kiriku vahekorra määramine. Ajutine kiriku- ja kogudusekorraldus, mille Ajutine Valitsus kehtestas, nägi ette Ajutise Valitsuse hääleõigusega esindaja nimetamist konsistooriumi koosseisu. Siseministri hooleks pidi jääma ülemaalise evangeeliumi luteri koguduste saadikute kogu kokkukutsumise päeva ja koha paikapanek. Kogudustest valitud saadikute valimisprotokollide koopiad tuli saata Siseministeriumi, kes väljastas saadikutele valimisvolitusega tunnistuse.⁸⁴

Riik käis kirikuga 1919. aasta kevadtalvest aktiivselt koos, aga siiski sammu võrra ees. Johan Kõpp tunnistas hiljem, et valitsusel oli kiriku tegelikul korraldamisel 1919. aastal suur tähtsus.⁸⁵ Sama tunnistas ka Hugo B. Rahamägi.⁸⁶ Eesti Asutava Kogu avamisele 23. aprillil 1919 Estonias ei saatnud Eestimaa Konsistooriumi esindajad ja ükski eesti luterlike koguduste esindaja siiski mitte ühtki tervitus- ning õnnitlustelegrammi.⁸⁷

ESIMENE ÜLDKIRIKLIK KIRIKUKONGRESS TALLINNAS – UUE AJAJÄRGU ALGUS JA EELK ASUTAMINE

1919. aasta kevadtalvel hakkasid kindralsuperintendent Kentmann ja eesti kogudusesaadikute kirikukongressi töökomisjon esimest korda suhtlema. 31. märtsil palus Eestimaa Konsistooriumi assessor Max Reinhold Krause ennast kohalt vabastada. Esimest korda ajaloos esitati kandidaatidena sellele kohale eestlased (Johan Kõpp, Johannes Rennit, Johannes Nuudi ja Karl Wöhrmann), kellest Kõpp

⁸³ Ajutine ev. lutheruse usu koguduste omavalitsuse ja kiriku-komisjoni korraldus. ERA, f 14, n 1, s 57.

⁸⁴ Eesti Ajutise Valitsuse Korraldus Evangeeliumi-Lutheri usu kirikuseaduse uuendamise asjus. ERA, f 14, n 1, s 57.

⁸⁵ **Kõpp, J.** Põnev moment Eesti Ev.-Lutheruse kiriku arenemisloos. – Päevaleht, 29.8.1922.

⁸⁶ **Rahamägi, H. B.** Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. K. Mattiesen, Tartu, 1926, 5.

⁸⁷ Asutava Kogu I. istungjärk 1919. Tallinn. Asutava Kogu protokoll nr 1, 23.4.1919. Tervitus-telegrammi saatsid Eesti piiskopkonna nõukogu, juudi koguduse nõukogu (soovides kultuur-autonoomiat) ja ülemaalise kristliku noorsoo konverentsi nimel Karl L. Marley ning Karl Kaups, kes soovisid, et Jeesuse Kristuse vaim eestlaste “maal valitseks ja Jumal Eestimaad valvaks ja hoiaks”. Saal sellele tervitusele käteplaksutamiseiga ei reageerinud.

kogus enim hääli (34) ning kinnitati siseministri poolt 27. mail assessorina ametisse.⁸⁸ Juuli lõpuks oli Eestimaa Konsistooriumi uus koosseis jõudnud arusaamise ja otsuseni, et ülemaaline kirikukongress, mille ülesandeks oli

1917. aasta Tartu kirikukongressi poolt alatud tööd jätkata,

pidi toimuma 10.–12. septembril.⁸⁹ Otsus tuli pärast seda, kui Tallinnas olid omavahel kohtunud Kentmann ja Tartu kirikukongressi töökomisjoni liikmed, kes ühiselt otsustasid kongressile kutsuda ka Rootsi ning Soome kirikute esindajad, valitsuse usuasjade komisjoni liikmed ja avajumalateenistusele ka Vene Õigeusu Kiriku esindajad.⁹⁰

Tartu kirikukongressi töökomisjon kogunes oma viimasele töökoosolekule Tartusse Maarja koguduse köstrimajja 20. augustil. Kohale tulid J. Köpp, W. Eisenschmidt ja J. Kurrik. Arutati kirikukongressi päevakava. Kurrik kandis ette dr. Koppeli palve, et kuna Tartu kongressi korraldamisrahadest oli üle jäänud 55 rubla ja 84 kopikat, siis tulnuks ära maksta 1917. aastal tasumata jäänud Vanemuse saali üür ning Reaalkooli teenijate tasud. Paberi ja markide hankimisel olid oma initsiatiivil kulutusi teinud ka Habicht ning Kurrik. Kolmik otsustas iseendale, Habichtile ja Kurrikule nende kulutused kompenseerida, aga Vanemuise ning Reaalkooli võlad kui igavesti aegunud maksmata jätta.⁹¹

Kindralsuperintendent Kentmann jõudis veel enne üldkirikliku kirikukongressi toimumist avaldada brošüüri “Kirik ja riik”, milles teavitas, et kirik

valmistab omale uut korraldust looma.⁹²

Kirikukongress avati 10. septembril. Hommikul kaheksast üheksani koguneti hommikupalvusele Kaarli kirikusse. Edasi liiguti Jaani kirikusse, kus altarikõne pidas kindralsuperintendent Kentmann, jutlustas Kukk ja esines Kaarli ning Jaani koguduse ühendkoor. Pärast lõunat kogunes kongress oma esimesele töökoosolekule Estoniasse. Kentmann pöördus konsistooriumi juhatuse nimel Eesti Asutava Kogu poole tervituse ja teavitusega, et kongress oli kogunenud selleks, et

rajada Eesti ev-luth. kirikut vabale rahvalikule alusele.⁹³

Jakob Kukk rõhutas oma sõnavõttus, et kirikul alles läks

tarvis kirikukorraldust, mille alusel rahvas kui peremees ise oma koguduse asju võib ajada /.../ meie praeguse kongressi töö olgu kogu kiriku korralduse kindlaks määramine ja maksmata panemine.⁹⁴

⁸⁸ Saard, R. EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus, 1749.

⁸⁹ Konsistoorium Siseministeeriumile 25.7.1919 ja 11.8.1919. ERA, f 14, n 1, s 57.

⁹⁰ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 52.

⁹¹ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 52p.

⁹² Kentmann, W. Kirik ja riik. Eesti Ev. Lutheruse usu kogudustele. J. ja A. Paalman, Tallinn, 1919, 4.

⁹³ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 52–52p;

EELKKA säilik 2. Eesti II Kirikukongressi protokoll. Protokoll 10.9.1919, § 2.

⁹⁴ J. Kukk Kirikukorra eelnõust: EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu, 52–52p; EELKKA säilik 2. Eesti II Kirikukongressi protokoll. Protokoll 10.9.1919, § 2.

Eesti Ajutine Valitsus oli veebruaris loonud uue kiriklikult ühendatud territooriumi. Vahepeel pärast esimese üldkirikliku kongressi lõppemist toimus 13. ja 15. septembril Tallinnas uue kirikliku territooriumi esimene Eestimaa pastorite sinod, millest võtsid osa ka Põhja-Liivimaa koguduste vaimulikud. Sinodi avas Eestimaa Konsistooriumi juht Kentmann. Ta toonitas, et

uue Kirikukorraldusega algab uus peatükk Eestimaa kiriku ajaloos.⁹⁵

Uus ajajärk, mille algamises ei olnud 1917. aasta kirikukongressi järel veel kindlad⁹⁶, sai alguse 1919. aasta septembris. Ligi kuuskümmend aastat hiljem pakkusid Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistoorium ja peapiiskop Edgar Hark selle asemel 1980. aasta Luterliku Maailmaliidu Euroopa vähemuskirikute Tallinna konverentsil välja uue alternatiivse daatumi. Kümneleheküljelise masinakirjalise ülevaate “Eesti Evangeelne Luterlik Kirik” oli konverentsi jaoks koostanud Tiit Salumäe. See sisaldas EELK-d tutvustava üldstatistika kõrval ka ajaloolist peatükki “Sajandite tee”, milles ei olnud vähimatki viidet 1917. ja 1919. aasta kirikukongressile.

Uus ajajärk meie kirikus algas 1920. aastal, kui I Kirikupäev kuulutas välja iseseisva episkopaalsinodaalse kiriku, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku ja valis esimeseks piiskopiks Jakob Kuke.⁹⁷

Salumäe on teadaolevalt esimene, kes on EELK puhul kasutanud manifesteerimise väljendit “välja kuulutama”.

Juriidiliselt vabastas Eesti Ajutine Valitsus Eestimaa luterliku kiriku Venemaa evangeelse luterliku kiriku struktuuridest 1919. aasta 18. veebruari ja 15. aprilli määrusega. Sisuliste ja väliste vormimuutustega alanud uus ajajärk Eesti luterlikus kirikus sai oma “kinnituse” esimesel üldkiriklikul kongressil (10.–12.9.1919). Piiskop Jakob Kukk nimetati Eesti Vabariigi siseministri poolt ametisse 17. oktoobril 1919 ja uus konsistooriumi koosseis kinnitati 29. oktoobril 1919.

1917. AASTA KIRIKUKONGRESSI HISTORIOGRAAFIA JA RETSEPTSIOON

1917.–1919. aasta mitmesuguste eritasandiliste kirikukongresside allikatega seoses tuleb märkida ja arvestada, et kõik välisautorid olid esmaallikatest ära lõigatud ning nad ei saanud sündmuste analüüsimisel ja tehtud järeldustes olla kuigi täpsed. 1917. ja 1919. aasta kirikukongresside allikmaterjalid leiti uuesti

⁹⁵ EELKKA Eestimaa kirikuõpetajate sinodi protokoll, Tallinn 13.–15. september 1919.

⁹⁶ Eesti Evangeliumiusu vaba rahvakirik. – Postimees, 2.6.1917.

⁹⁷ EELKKA 6.–13. septembril 1980 Tallinnas toimunud Luterliku Maailmaliidu konverentsi “Kuulutus täna” orgkomitee koosolekute protokollid, kirjavahetus ja konverentsil osalejate nimekirjad: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Koost T. Salumäe. [Haapsalu], 1980, 8. Käsikirja säilitatakse ka Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas; Saard, R. Luterliku Maailmaliidu Euroopa vähemuskirikute konverents Tallinnas 1980. – Rmt: Kultuurisillad Läänemere-äärses kultuuriruumis. Töid eesti kirikuloo, süstemaatilise teoloogia ja piibliteaduste alalt. Toim R. Saard. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, XXI.) Tallinn, 2011, 173–174.

üles alles 1999. aastal ning paigutati EELK Konsistooriumi arhiivi. Juba põgus tutvumine nendega näitas, et 1926. aastal neid kasutanud Hugo B. Rahamägi oli üksikasjades ja arvandmetes eksinud. Aga just tema teadusartiklile olid toetunud kõik hilisemad autorid.

Johan Kõpp lõi 1917. aasta kirikukongressi ja üldkiriku seostest kuvandi, mida pole eriti vaidlustatud. Asjaosaliste emotsioonidest lähtuvate hinnangute puhul 1917.–1919. aasta sündmuste kohta tuleb arvestada tollaste rahvuslike ja kiriku-poliitiliste teguritega. Kõpu puhul ei saa arvestamata jätta näiteks tema isiklike keerulisi suhteid baltisakslaste ja kirikuvalitsusega (konfliktid ülikooliõpingute ajast, ent ka Laiusele valimise protsess 1908.–1909. aastal), aga ka varasemat rahvusliku isetegemise ning oma rahvusliku programmi koostamise soovi kogu kirikuelu jaoks.⁹⁸

Viis aastat pärast eesti kogudusesaadikute kirikukongressi toimumist Tartus kirjutas Kõpp, et eesti koguduste kümne pastori allkirjaga kutse oli oma eralgatusliku iseloomuga midagi ajalooliselt erakordset, sest

kohaliku evangeelse luterliku kiriku ametlikud asutused täiesti nõutult asjade arengut 1917. aasta kevadel pealt vaatasid.⁹⁹

See emotsioon on Kõpu hermeneutiliseks võtmeks kogu kirikukongressi rolli ja üldkonteksti hindamisel, sest ta on Eestimaa Konsistooriumi “nähtavasti /.../ arengut äraootavat” suhtumist toonitanud ka hiljem.¹⁰⁰ Käsikirja jäänud märkmetes on ta kirikuvalitsustele seoses 1917. aasta kevade sündmustega ette heitnud “täielikku saamatust ja algatusvõimetust”.¹⁰¹

1917. aasta kongressi ettevalmistavas töös osalenud Harald Põld nimetas kongressi samuti eraviisiliselt kogunenud komitee poolt kokku kutsutud kongressiks.¹⁰² Põld ei rõhutanud kirikuvalitsuste tegevusetust. Jakob Aunver aga ei nõustunud üldse seisukohaga, et 1917. aasta kirikukongressi korraldamise idee oleks tekkinud spontaanselt, ilma ajaloolise kontinuiteedita, ja pidas 1956. aastal vajalikuks hoiatada, et niisugune asjade käsitlemine

ei paku kaugeltki õiget pilti neist teguritest, mis esinesid juba kiriku kauges minevikus.¹⁰³

Aunver ei nimeta teguritena ei Venemaa Ajutise Valitsuse ega tollaste kirikuvalitsuste rolli, rääkimata õigeusklike aktiivsest eeskujust, vaid toonitab kiriku kauges minevikus sündinud tegureid, mis pidid leidma lõpplahenduse 1917. aasta kirikukongressil.

⁹⁸ **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 265.

⁹⁹ **Kõpp, J.** Põnev moment Eesti Ev.-Lutheruse kiriku arenemisloos. – Päevaleht, 29.8.1922.

¹⁰⁰ **Kõpp, J.** Kirikuvalitsemisõpetus. Tartu, 1940, 107.

¹⁰¹ EELKKA Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Minu kirjutisi ja mõtteavaldusi kiriku ning usuelu küsimuste kohta, visandid, fragmendid, protestantism Eestis jm. Pagineerimata fragment “Protestantline waim”.

¹⁰² **Põld, H.** Meie kirikukorra uuendamistööde käigust. – Ristirahva Pühapäeva Leht, 20.7.1917.

¹⁰³ **Aunver, J.** Eesti rahvakiriku seadusliku korra küsimusest. – Rmt: Aastate kestes. Kiriku- ja kultuuriloolisi vaatlusi 1924–1959. Eesti Vaimulik Raamat, Uppsala, 1961, 55.

Siinkohal tuleb peatuda ka siseminister Einbundi 1925. aasta novembris Riigikogu ees nn ebaseadusliku konsistooriumi kinnitamist käsitleva pikema vastuse seisukohtadel, sest Rohtmets ja Salumäe on võtnud sellegi, kas kirik iseseisvus ning asutati 1917. aastal või mitte, hindamisel aluseks.¹⁰⁴ Küsimus, millele siseminister vastas, käis 1919. aasta kirikukongressil seisuslikul alusel valitud konsistooriumi tagasiastumise ja uue konsistooriumi koosseisu kinnitamise seaduslikkuse kohta. Kui väga täpne olla, siis tegelikult ei valitud ametist lahkunud assessor Kõppu konsistooriumi liikmeks enam seisuslikul alusel. Oma vastuses keskendus siseminister sisuliselt selle seletamisele, kuidas kirikut ja konsistooriumi puudutav võimukompetentsus on liikunud 1917. aasta Maanõukogult edasi Vabariigi Valitsusele. Ta tunnustab üksikasjades oma teadmiste lünklikkust, seletades muuhulgas, et 1917. aasta mais-juunis

astub kokku revolutsiooni käigus kiriku koguduste kongress ja paneb enese kohta maksma uue korra ning kuulutab enese kiriku kõrgemaks tahteavaldajaks. Sellel kongressil võetakse vastu otsused, et kirikul tuleb teha, mööda minnes seisuslikkusest ja senimaksvatest korraldustest, uus põhikiri, mis vastaks maksvuselepeäsenud demokraatlikele alustele ja demokraatlikele nõuetele. Komisjon astub kokku ja järgmisel kirikukongressil 1919. aasta sügisel võetakse kiriku uus põhikiri vastu. Selsamal kongressil valitakse ka luteriusu piiskop. Selsamal kongressil astub seisuslikul alusel valitud konsistoorium tagasi, ning tema asemele valitakse uus konsistoorium uues koosseisus /.../ ning esitatakse uues korras kõrgemale võimule kinnitamiseks, nagu see vastavas seaduses ette nähtud. Vaadake, nii tekivad faktina asutused, et olla vastavuses revolutsiooni ajal sündinud uutele ideedele ja uutele olukordadele /.../ Konsistoorium, kirikukongressi tahteavaldust arvesse võttes, esitab Vabariigi Valitsusele kinnitamiseks esimehe ja abiesimehe /.../ Õigusliku korra institutsioonid ei sünni mitte ainult seaduse normina, vaid õigusliku korra institutsioonid sünnivad ka faktina. Õigusliku korra institutsioonid sünnivad revolutsiooniaegade faktina ja pärast seaduseandjatel ja valitsusvõimul jääb ainult tagantjärele tunnustada seda fakti ja kui ta on tunnustatud, siis see ongi juba seaduse norm.¹⁰⁵

Einbundile tuleb ette heita olulistest detailidest eksimist, mis kinnitab, et tal puudus 1925. aastal täpne ülevaade 1917. aastal toimunud, ja seepärast tuli hakata, nagu sellistel juhtudel sagedasti juhtub, ise "tõde" konstrueerima. 1917. aasta eesti kogudusesaadikute kui enamuse kirikukongressi käsitleb ta üldkiriklikuna, mis kehtestas kogu kirikus uue juriidilise olukorra ja kuulutas end kõrgeimaks kiriklikuks võimukandjaks, täpselt nii nagu seda oli (15.) 28. novembril sunnitud tegema Eesti Maanõukogu, sest seegi seisis siis fakti ees, et kõrgeimat võimu oli vaja, ning kuulutas oma revolutsioonilise aktiga end kohapealseks kõrgemaks võimuks. Sisuliselt täpsemalt rääkis Einbund 1919. aasta kirikukongressil tehtud faktiliste otsuste ja tahteavalduste riigipoolsest tunnustamisest, aga mitte kiriku asutamise tunnustamisest.

1917. aasta eesti kogudusesaadikute kirikukongressi tõlgendus ja koht Eesti kirikuajaloos muutus II maailmasõja järel üheks kesksemaks ning seda eriti väliskirikus (E.E.L.K.). E.E.L.K. teenistuses olnud Aunveri kirikukongressi tõlgen-

¹⁰⁴ **Rohtmets, P., Salumäe, E.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest, 1168–1169.

¹⁰⁵ II Riigikogu IX istungjärgu protokoll nr 270 (18), 5.11.1925, vg 837–844. – Rmt: II Riigikogu. IX istungjärg. Protokollid nr 253–302. Riigi Trükikoda, Tallinn.

duslike nüansside arengulugu on tagantjärele huvitav jälgida. 1949. aastal kirjutas Aunver, et

Eesti vaba rahvakiriku algust tuleb lugeda 1. kirikukongressist, millega

fikseeriti see alus, millele ehitatakse hiljem Eesti Vabariigis Eesti Ev.-Luteri Usu Kirik.¹⁰⁶

1953. aastal kirjutas ta, et 1917. aastal hakkas eesti rahvas

teostama oma peremehe õigusi

ka kiriklikul tööpõllul, kuid

veel oli vara kõnelda Eesti Vabariigist ja tema kirikust.¹⁰⁷

1956. aastal kirjutas Aunver, et tegemist oli

esmakordse kokkutulekuga luteri kiriku ajaloos Eestis.¹⁰⁸

1962. aastal aga tõdes, et 1917. aasta kirikukongressil

otsustati, et kirik tulevikus tahab teenida oma rahvast rahvakirikuna.¹⁰⁹

1967. aastal nimetas ta kongressi “ülekiriklikuks konverentsiks”.¹¹⁰ Tartu kongressi tõlgendamine üldkiriklikuks oli muidugi ebatäpne ja eksitav.

E.E.L.K. USA praostkonna 1957. aastal väljaantud aastaraamatus (1958–1959) “Eesti kirik vabaduses” on tõlgendatud 1. juunil 1917 vastuvõetud resolutsiooni:

Eesti Evang.-Luteri Usu Kirik on vaba rahvakirik kodumaal kui ka asundustes

ja et

seda võib lugeda meie EELK alguseks.¹¹¹

E.E.L.K peapiiskop Johannes O. Lauri pöördus piiskoplikus ringkirjas 1967. aasta aprillis kõigi koguduste poole, milles pööras usupuhastusjuubeli kõrval esimest korda (tõenäoliselt Aunveri kirjutiste mõjul) tähelepanu ka Tartu kirikukongressile.

13. juunil 1917 astus kokku Tartus esimene eesti kirikukongress, kes võttis vastu otsuse iseseisva eesti kiriku kohta. Sellest päevast võime lugeda eesti kiriku algust.¹¹²

Evolutiivse protsessilisuse asemel domineerib kindlalt 1917. aastal asutatud uue kiriku kontseptsioon. Ka Eesti kirikuajaloost huvitunud süstemaatilise teoloogia professor Elmar Salumaa rääkis EELK asutamisest, aga oli 1960. aastate algul

¹⁰⁶ **Aunver, J.** Oma kirik. – Rmt: Jumala abiga edasi: piiskop dr Johan Köpp’u 75. sünnipäevaks. Toim J. Aunver. EELK Konsistoorium Eksiilis, Stockholm, 1949, 51, 66.

¹⁰⁷ **Aunver, J.** Eesti rahvakiriku ristitee, 5, 11.

¹⁰⁸ **Aunver, J.** Eesti rahvakiriku seadusliku korra küsimusest, 55.

¹⁰⁹ **Aunver, J.** Piiskop Johannes Oskar Lauri 70-aastane. – Rmt: Issanda kiriku tööpõllul. Eesti Vaimulik Raamat, Uppsala, 1962, 9.

¹¹⁰ EELK Uppsala Koguduse juhatus ja õpetaja kaasmaalastele, mai 1967. EELKKA EELK Uppsala Kogudus. Koguduse kirjavahetus 1963–1969.

¹¹¹ Eesti kirik vabaduses. Eesti kristlik aastaraamat 1958–1959. Toim K. Kiisk. Ortoprint, Toronto, 1957, 21, 29.

¹¹² EELK Konsistooriumi Ringkiri 12.4.1967. EELKKA EELK Uppsala Kogudus. Koguduse kirjavahetus 1963–1969.

kindlalt sellel positsioonil, et see toimus 1919. aasta sügisel.¹¹³ See-eest EELK peapiiskop Alfred Toominga sõnul

korraldas luterlik kirik end 1917. aastal ümber iseseisvaks episkopaal-sinodaalse struktuuriga riigist lahutatud usklikte ühenduseks.¹¹⁴

E.E.L.K. peapiiskop Konrad Veem on rõhku pannud samuti sellele, et eesti rahva suurima kultuurisaavutuse ehk ajaloo esimese vaba rahvakiriku asutamise¹¹⁵

kongressile

kutsuja ei olnud kindralsuperintendent ega konsistoorium vaid kaksteist nime.¹¹⁶

Kirikuelus valitses “ebamäärasus” ja eestlased

otsustasid haarata eesti kirikuelu ümberkorraldamise algatuse oma kätte.¹¹⁷

Veem on Kõpule toetudes loonud pildi kirikuelus valitsenud kaootilisest ja hüsteerilisest olukorrast ning just see pilt on saanud ikonograafiliseks. Väga iseloomulikult on see kokku võetud EELK peapiiskop Jaan Kiivit noorema poolt 1997. aastal öeldus, et

tahe hoida ja kaitsta oma eluavaldusi, tahe vabaneda võõra ülemvõimu eestkoste alt oli ajend, mis tõi koguduste esindajad Tartusse kokku.¹¹⁸

Õigusteadlane Artur Taska, kes Rootsisis pagulasena enam aktiivselt õigusloolaseks ei tegutsenud¹¹⁹ ja oli primaarallikatest ära lõigatud, nimetas 1917. aasta kirikukongressi resolutsioone ning kiriku põhikirja eelnõud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku eelkonstitutsiooniks.¹²⁰ Taska lähtus luterliku kiriku puhul Eesti Vabariigi kui ajaloos varem olematu poliitilise riigi loomise analoogiast. Tema kontseptsioon võeti kirikus omaks. 1987. aastal kordas Veem kirikukongressi eelkonstitutsioonilist tähendust, öeldes:

Eelkonstitutsiooni vastuvõtmisega on eesti kirikurahvas esimene, kes vabastas enese võõrast aadlist ja võõrast valitsejast. Nimetatud eelkonstitutsioon on ajaloo esimese vaba rahvakiriku asutamise algdokument.¹²¹

¹¹³ **Salumaa, E.** Kirik kodanliku iseseisvuse algaastail, I, 36.

¹¹⁴ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 19.12.1967–15.12.1969. A. Tooming. Ülevaade EELK-st, p II. 1967.

¹¹⁵ Konrad Veem. Karjasekiri, näärikuul 1988. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1987. aasta kohta ja 1988. aasta kirjavahetus.

¹¹⁶ **Veem, K.** Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Eesti Vaimulik Raamat, Stockholm, 2., täiendatud trükk, 1990, 207.

¹¹⁷ **Veem, K.** Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku õigusliku seisundi kujunemine ajaloo käigus. – Rmt: Kirikuõiguse käsiraamat. Koost A. H. Rossman. EELK Konsistoorium, Stockholm, 1981, VII.

¹¹⁸ **Kiivit, J., Petersoo, U.** Kaheksakümmend aastat Eesti Vaba Rahvakirikut. – Rmt: Me õnnistame teid Issanda kojast. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik täna. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1997.

¹¹⁹ Artur Taska doktoreerus õigusteaduses enne sõda Kieli ülikoolis. Rootsisis töötas ta Malmö lääni haigekassa administratiivosakonna Eesti Komitee büroo juhatajana.

¹²⁰ **Taska, A.** Eesti vaba rahvakiriku sünn. – Tulimuld, 1984, 4, 205; **Taska, A.** Eesti vaba rahvakiriku sünn. – Rmt: Õigusteaduslikke mõtteid. A. Taska, Lund, 1989, 111–119.

¹²¹ Konrad Veem. Peapiiskopi karjasekiri 4.3.1987. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1986. aasta kohta ja 1987. aasta kirjavahetus.

Ka käesoleva artikli autor peab tunnistama, et on Taskale toetudes nimetanud hääletuse läbinud resolutsioone kiriku eelkonstitutsiooniks.¹²²

Eesti kogudusesaadikute kirikukongress Tartus ei teinud uue kirikuvalitsuse asutamise kohta siiski mingit otsust, mis oluks vahend kirikliku enesemääramisõiguse saavutamiseks. Tartu kirikukongress ei määratlenud end kiriku kõrgeima esinduskoguna ega otsinud ka väliskirikute ja teiste kirikute tunnustust. Kui Eesti iseseisvusmanifestile (24. veebruaril 1918) järgnes Eesti Ajutise Valitsuse loomine, siis Tartu kirikukongressil – kui lähtuda analoogiast Eesti Vabariigiga – ei moodustatud olemasolevate kiriklike võimustruktuuride asemele uut. Seepärast võib Aunverile toetuvate Kurt Kentmanni, Gerhard Plathi ja ka Tiit Rosenbergi esitatud, nagu oleks 1917. aasta kirikukongressil kinnitatud just niisugune “uue kiriku põhikiri”, ebatäpseks ning ekslikuks pidada.¹²³

Luterliku kiriku teemadel kirjutav endine Kaarli koguduse liige ja hilisem nõukogude ideoloogiatöötaja Kuulo Vimmsaare väitis 1978. aastal, et 1917. aasta kirikukongressil

said esmakordselt kiriku juhtkonda eesti pastorid ja kirikutegelased.¹²⁴

Vimmsaare kordas väidet 1981. aastal.¹²⁵ Kui Vimmsaare tõlgenduse kohaselt vahetus võim 1917. aastal, siis ajaloolase Lembit Raidi tõlgenduses võib kirikukongressi pidada

kirikuvõimu ülemineku alguseks baltisaksa ringkondadelt eesti kodanlusele.¹²⁶

1982. aastal valis EELK peapiiskop Edgar Hark just Vimmsaare väite, et 1917. aastal

läks kirikuvõim eestlaste kätte.¹²⁷

Tegelikult polnud EELK-l eestlaste kirikus võimuletuleku küsimuses eriarusaama E.E.L.K-ga, mille piiskop Karl Raudsepp kirjutas 1984. aastal kogudustele suunatud karjasekirjas:

Ja Eesti luterlik kirik löi end esimesena lahti Vene ülemvalitsusest. Ajalooline daatum on 1. juuni 1917, kui I Eesti Kirikukongress otsustas muuta senine ülemuslik kirik riigist vabaks rahvakirikuks.¹²⁸

Ja E.E.L.K. peapiiskop Veem jätkas 1986. aastal seoses Liivimaa kristianiseerimise 800 aasta juubeliga samas toonis:

¹²² **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku loomine, 314.

¹²³ **Kentmann, K., Plath, G.** Aus dem kirchlichen Leben der deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinden in Estland bis zur Umsiedlung im Jahre 1939. Hannover, 1969, 11, 146; Eesti ajalugu: kronoloogia. Koost S. Vahtre. Olion, Tallinn, 1994, 133.

¹²⁴ **Vimmsaare, K.** Religioon ja kirik Eestis. Eesti Raamat, Tallinn, 1978, 69.

¹²⁵ **Vimmsaare, K.** Ükskõiksus – on see hea või halb? Eesti Raamat, Tallinn, 1981, 129.

¹²⁶ **Raid, L.** Vabamõttelejate ringidest massilise ateismini. Marksistlik ateism Eestis aastail 1900–1965. Eesti Raamat, Tallinn, 1978, 80–81.

¹²⁷ **Hark, E.** Eesti evangeelne luterlik kirik tänapäeval. Perioodika, Tallinn, 1982, 12.

¹²⁸ Karl Raudsepp. 1984. aasta karjasekiri. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1983. aasta kohta.

Meil on põhjust tänuliku südamega meenutada EELK asutamist esimese rahvakirikuna ajaloos, mis toimus 1. juunil 1917 Tartus /.../ Meie sakslaste valitsetud ja ülalt alla korraldatud kirikust sai selle Esimese Eesti Kiriku Kongressil, alt ülespoole korraldatud kirik, kus kõik ametid täidetakse korrakohaste valimiste kaudu, vaimulike ja ilmikutega, vastavalt seatud ülesandele. /.../ EELK 70-aastane juubel, mida kogudused pühitsevad aastal 1987 on sisult sama, mida Meinhard misjonärina Liivimaale tõi ja mis on jäänud /.../ EELK meenutab oma juubeli pühitsemisega /.../ tõsiasja, et 1. juuni 1917 otsusega on Kristus eesti rahvale uue kirikukorraldusega eriti lähedale tulnud. Eesti vaba rahvakirik kaotas nimelt sajandeid kehtinud rahvale võõrapärased korralduslikud takistused /.../ Seisatagem ja taibakem, mis tegelikult toimus selle Esimese Eesti Kiriku kongressi otsuse tagajärjel. Sakslaste valitsus oli kaotatud kirikust ja Vene riigivalitsus oli kirikust välja lülitatud. Eesti ristirahvas oli saanud neist vabaks /.../ Olgu marginaalidena veel märgitud, et kui Eesti Vabariik kuulutati iseseisvaks 24. veebruaril 1918 ja Eesti Vabadussõda algas sama aasta hilissügisel, siis oli kirik selle vabaduse juba saavutanud enesele ja ristirahvale, kuid ilma pauguta ja verevalamiseta.¹²⁹

Väidet, et EELK iseseisvus 1917. aastal ja kirikukongressil lahutas “rahvakirik” end saksa- ning venekeelsest kirikuvalitsusest Tallinnas, Riias ja Peterburis, kinnistatakse rahva teadvuses ka 2006. aasta kiriklikus oikumeenika leksikas, aga ka 2008. aastal Eesti riigi rahastusel ilmunud Villem Reimani kolleegiumi aastaraamatus.¹³⁰ Autoritele võiks ette heita allikate mittetundmist, aga kui nende hulgas on siiski ka allikaid üldiselt tundvaid (kiriku)ajaloolasi¹³¹, siis võib ideoloogiliste kaalutluste kõrval oletada ka allikate (selekteeritult) abil loodud faktide kõnelema panemist kasulikus võtmes. Vimmsaare pani eestlaste juhtimise alla läinud luterliku kiriku sündima 1917. aastal ja esitas küsimuse: miks reetis eestlaste juhtimise alla läinud kirik peagi saabunud Saksa okupatsiooni aastail oma põhimõtted ning toimis risti vastupidiselt oma ideaalidele?¹³² [var] Nelson oli selle etteheitva küsimuse esitanud tegelikult juba 1965. aastal.¹³³ 1919. aasta üleüldisel kirikukongressil¹³⁴ tuli delegaatidel enne põhikirja eelnõu arutamist konsistooriumi ja vaimulike Saksa okupatsiooniaegse tegevuse ehk – Johan Kõpu sõnu laenates – “okupatsiooni pattude”¹³⁵ küsimusega pikalt tegelda. Kuid “süüpingis” ei istunud

¹²⁹ Konrad Veemi ettekanne EELK peapiiskopliku nõukogu istungil 10.–12.10.1986. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1985. aasta kohta.

¹³⁰ **Kaldur, P.** Lühike oikumeenilise liikumise ajalugu. – Rmt: Documenta oecumenica: kirik, ühiskond, misjon. Koost P. Kaldur, I. Kurg, A. Laats, T. Teder, V. Vihuri. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, XV.) EELK Usuteaduse Instituut, Tallinn, 2006, 22; Koguja. Villem Reimani kolleegiumi aastaraamat 2002–2007. Koost H. Runnel, A. Tooming. Ilmamaa, Tartu, 2008, 226.

¹³¹ **Rohtmets, P., Salumäe, E.** Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest, 1135–1177.

¹³² **Vimmsaare, K.** Religioon ja kirik Eestis, 72–74.

¹³³ **Nelson, I.** Vagaduse varjus. Eesti Raamat, Tallinn, 1965, 19. Nelson on pidanud kirikukongressi toimumisaastaks 1916. aastat.

¹³⁴ Kiriku-kongressi osavõtjate nimekiri. EELKKA säilik 3. Eesti II Kirikukongressi ettevalmistamise ja läbiviimisega seotud materjalid; **Aunver, J.** Eesti rahvakiriku ristitee, 15.

¹³⁵ Pagineerimata fragment “Endise kiriku waim ei jätnud...”: EELKKA Perekond Kõpp. Johan Kõpp. Minu kirjutisi ja mõtteavaldusi kiriku ja usuelu küsimuste kohta, visandid, fragmendid, protestantism Eestis jm.

eestlaste juhitud kirikuvalitsus, vaid baltisakslastest vaimulikud ja okupatsiooni-
aegse konsistooriumi juht Kentmann.¹³⁶

MILLAL JA MILLISTEL MOTIIVIDEL HAKATI 1917. AASTA KIRIKUKONGRESSI TÄHISTAMA EELK ASUTAMISENA?

Eesti kogudusesaadikute 1917. aasta kirikukongressile pöördi esimest korda tõsisemat tähelepanu 1925. aasta septembris, kui piiskop Jakob Kukk seoses kiriku riigist lahutamise seaduse kehtima hakkamisega pöördus kõigi luterlike koguduste poole eripöördumisega. Selles toonitas ta Eesti Evangeelse Luterliku rahvakiriku noort ja lühikest iga, mis sai alguse 1917. aastal.¹³⁷ Järgmisel korral sai eesti kogudusesaadikute kirikukongress tähelepanu 1927. aastal, kui Hugo B. Rahamägi avaldas ajalehes Eesti Kirik lühema kirjutise “1917–1927”¹³⁸, mis baseerus tema aasta varem ilmunud uurimusel “Eesti Ev. Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis”, korrates seal esitatut väga kokkuvõtlikult: kirikukongressi otsused näitasid, “missuguses suunas uuendustesoovid liikusid”.¹³⁹ Samas numbris ilmus ka lühike väljavõte 1917. aasta kirikukongressi protokollist. Kirikukongressile ei pühendatud ühtki suuremat tänujumalateenistust. Seda ei tehtud ka 1937. aastal.¹⁴⁰

E.E.L.K. USA praostkonna 1957. aastal väljaantud aastaraamatus (1958–1959) “Eesti kirik vabaduses” märgitakse kalendris 31. mai kohal ära koguduste asemike kongress Tartus 1917.¹⁴¹ Paar rida allpool esitatakse seal kui fakti, et

1921 5. juunil pühitsetakse piiskop Kukk ametisse Tallinna Toomkirikus^{142, 143}

E.E.L.K peapiiskop Johannes O. Lauri pöördus 1967. aasta aprillis ringkirjaga kõigi koguduste poole, milles usupuhastusjuubeli kõrval pööras esimest korda kõrgendatud tähelepanu ka Tartu kirikukongressile ja soovis, et koguduste nõukogud kaaluksid võimalusi, kas oleks võimalik selle sündmuse pühitsemiseks midagi ette võtta.¹⁴⁴ Ka Uppsala eesti koguduse vaimulik Aunver kutsus oma eripöördumises eestlasi seda sündmust väärilt tähistama.¹⁴⁵

¹³⁶ **Rahamägi, H. B.** Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis, 22.

¹³⁷ **Kukk, J.** Evangeeliumi Luteruse usu kogudustele. Tallinn, Konsistoorium 24.9.1925, nr 1692. J. & A. Paalman, Tallinn, 1925.

¹³⁸ Eesti Kirik, 14.6.1927.

¹³⁹ **Rahamägi, H. B.** Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis, 19.

¹⁴⁰ Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1937. aasta kohta. Eesti Kiriku Kirjastus, [Tallinn], 1938.

¹⁴¹ Eesti kirik vabaduses. Eesti kristlik aastaraamat 1958–1959. Toim K. Kiisk. Ortoprint, Toronto, 1957, 21, 29.

¹⁴² Kukk pühitseti piiskopiks Kaarli kirikus.

¹⁴³ Eesti kirik vabaduses. Eesti kristlik aastaraamat 1958–1959, 29.

¹⁴⁴ EELK Konsistooriumi ringkiri 12.4.1967. EELKKA EELK Uppsala Kogudus. Koguduse kirjavahetus 1963–1969.

¹⁴⁵ EELK Uppsala Koguduse juhatus ja õpetaja kaasmaalastele, mai 1967. EELKKA EELK Uppsala Kogudus. Koguduse kirjavahetus 1963–1969.

Eestiski ei mindud Tartu kirikukongressist 1967. aastal vaikides mööda. 14. juunil Tallinnas toimunud konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Katsekomisjoni õppejõudude informatsioonilisel koosolekul esines praost Albert Soosaar ettekandega “Ühest juubelist”. Soosaar tegi pika ekskursi Venemaa luterliku kiriku minevikku, refereeris 1917. aasta eesti kogudusesaadikute kongressi teemasid ja tões kokkuvõtteks, et

täna 50 aastat tagasi toimus meie kiriku esindajate esimene kokkutulek ajaloos. See oli poliitiliselt segane aeg, kus aga siiski saadi välja ütelda, mida ütelda tahti.¹⁴⁶

Esimest korda on Tartu kirikukongress leidnud luterliku kiriku nõukogudeaegses kirikukalendris äramärkimist alles 1977. aastal.¹⁴⁷ Järgmisel korral 1987. aastal.¹⁴⁸ Lisaks ilmus siis ka ajakirja Eesti Evangeelne Luterlik Kirik rubriigis “Märkmeid sündmuste ja mälestatavate isikute kohta” teoloog Alar Laatsi lühiaiklikel, mis kordas Johan Kõpu 1940. aastal kirjutatut.¹⁴⁹ Välis-Eesti kirik ei pööranud 1977. aastal Tartu kirikukongressile mingit tähelepanu. Seda tähtpäeva ei mainitud piiskopi ringkirjades ega peetud erilisi tänujumalateenistusi. E.E.L.K. Stockholmi Peapiiskoplik kogudus tähistas EELK 70 aasta juubelit piduliku jumalateenistusega alles 4. oktoobril 1987.¹⁵⁰

Nõukogude Eesti luterliku kiriku peapiiskop Kuno Pajula esines Soomes Soome-Ungari-Eesti teoloogide konverentsil 1989. aasta augustis (20.–29. augustini). Tervitades konverentsist osavõtjaid ENSV valitsuse nimel, pidas ta seal ka 19. augustil Tallinnas koostatud ettekande EELK ajaloost. Selles ei mainitud ta sõnakestki EELK asutamisest, libisedes vaikides üle 1917. ja 1919. aasta kirikukongressidest.¹⁵¹ EELK kirikukalendris märgitakse 1917. aasta kirikukongressi väljaspool juubeliaastapäevade konteksti üsna erandlikult 1992. aastal.¹⁵² Põhjus niisuguseks äramärkimiseks pole selge. Olukord muutus pärast Jaan Kiivit noorema ametisseastumist 1994. aasta oktoobris.

1988. aastal ilmus Stockholmis Konrad Veemi “aastatepikkune uurimus” “Eesti vaba rahvakirik”, mille kohta kirjutas autor, et

520-l leheküljel on dokumenteeritud eesti rahva tõeline ajalugu, ilma väljajätmisteta ja mahasalgamisteta.¹⁵³

¹⁴⁶ Protokoll 14.6.1967. EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UKK õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1966–1967.

¹⁴⁷ Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Kalender 1977. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1977.

¹⁴⁸ Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Kalender 1987. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1986.

¹⁴⁹ **Laats, A.** Esimene Eesti kirikukongress Tartus. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1987, 108–109.

¹⁵⁰ Ingo Tiit Jaak EELK kogudustele 11.9.1987. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1986. aasta kohta ja 1987. aasta kirjavahetus.

¹⁵¹ Kuno Pajula ajalooline ülevaade kristluse toomisest ja EELK-st (koost 19.8.1989). EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Suomalais-Unkarilais-Eestiläinen teologikokous Puhjorannassa 20.–29.8.1989.

¹⁵² Eesti Kiriku Kalender 1992. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1991.

¹⁵³ Veem EELK piiskopile, praostidele, koguduste juhatustele 23.11.1988. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1987. aasta kohta ja 1988. aasta kirjavahetus.

Selle nn ausa ajaloo mõjul võttis peapiiskop Kiivit omaks uue suhtumise ja alates 1995. aastast hakati 1917. aasta kirikukongressi igal aastal kirikukalendris ära märkima. Aluseks võeti vana kalendri kuupäev, mida tehakse praeguseni. 1997. aastal lisati esimest korda sulgudesse lisamärkus “80 aastat EELK-d”.¹⁵⁴

Ega me alati tunnegi oma ajalugu /.../ aga meil on oma, enesekorralduse ja juhtimise õigusega luterlik kirik alles 1917. aastast alates. Kiriku iseseisvumine toimus käsikäes riikliku iseseisvumisega, tõdes Kiivit 1997. aastal antud intervjuus.¹⁵⁵

Rahvuskiriku sünd on otseselt seotud Eesti omariikluse väljakuulutamisega 24.2.1918. Kuni iseseisvumiseni kuulus meie kirik Evangeelse Luterliku Kiriku koosseisu Vene Keisririigis, kirjutas Kiivit kirikukongressile pühendatud ajalookonverentsi “Kutses”.¹⁵⁶

Kristlikku vabaduseadet, seda kuupäeva (31. mai 1917) ja kongressi võime pidada Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku kui vaba rahvakiriku sünni alguseks vabanevas ja iseseisvivas Eestis.¹⁵⁷

Peapiiskop Kiivit ja väliskiriku peapiiskop Udo Petersoo asendasid 1997. aastal väliskirikupeade varem pakutud kiriku sünnidaatumi 1. juuni 31. maiga. Mõlemad kirikud on eiranud Gregoriuse kalendri kuupäevi (E.E.L.K. on ainult 1967. aastal kasutanud uue kalendri kuupäevi 13.–14. juuni).

Rahamäe 1920. aastate konstateeringust EELK ja Eesti Vabariigi ühisest sünniprotsessist erines Kiiviti oma selle poolest, et sarnaselt Veemile paigutas ka tema EELK loomise aega enne Eesti Vabariigi manifesti, aga see-eest kiriku iseseisvaks saamine ehk Vene evangeelsest luterlikust kirikust eraldumine toimus Kiiviti hinnangul alles pärast iseseisvumist. Jääb muidugi ebaselgeks, kas Kiivit pidas iseseisvumise daatumi all silmas manifesti esitamist 24. veebruaril või hoopis midagi muud, näiteks Tartu rahulepingut.

Ideoloogiline sünnikontseptsioon – “Eesti vaba rahvakirik on vanem, kui Eesti Vabariik” – oli 1997. aastaks kiriku juhtkonnas niisiis juba laialt omaks võetud, eriti rahvuskiriku eestvõitlejate hulgas.¹⁵⁸ Ideoloogilist lisavürtsi, mida kiriklik meedia 1997. aastal kohe levitama asus, lisas ka president Lennart Meri poolt Kaarli kirikus 30. mail öeldu, et

ilma kirikuta poleks olnud Eesti Vabariiki, ilma Eesti Vabariigita ei oleks täna olnud Eesti rahvast.¹⁵⁹

Ajaleht Eesti Kirik ja Põltsamaa koguduse vaimulik Herbert Kuurme ei eksinud, kui ütlesid, et president märkis oma tervituskõnes ära, et “kirik sai iseseisvuse aasta varem kui riik”.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Eesti Kiriku Kalender 1997. Koost P. Paenurm. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1996.

¹⁵⁵ Eesti rahvakiriku juubeli künnisel Euroopa kirikutega ühinemise teel. – Eesti Kirik, 8.1.1997.

¹⁵⁶ J. Kiivit 25.9.1997. Kutse. EELKKA Toimik 6–4. Mitmesugune kirj vahetus ametiasutustega 18.1.1997–14.1.1998.

¹⁵⁷ **Kiivit, J., Petersoo, U.** Kaheksakümmend aastat Eesti Vaba Rahvakirikut.

¹⁵⁸ 12. istungi protokoll 29.4.1997, 8–9. EELKKA XXIV Kirikukogu 12. istungjärgu materjalid 1997; Viljandi praostkonna sinodi 2.4.1997 pöördumine “Avalik küsimus”. EELKKA EELK XXIV Kirikukogu istungite mitmesugused materjalid 1995–1997.

¹⁵⁹ Eesti Kirik, 4.6.1997.

¹⁶⁰ **Kuurme, H.** Pildikesi Põltsamaa ajaloost, I. Põltsamaa Linnavalitsus, Põltsamaa, 2001, 88.

...veel enne Eesti Vabariigi 80. aastapäeva me pühitseme oma kiriku kaheksakümnendat aastapäeva /.../ veel enne poliitilisi erakondi seadis Eesti maakirik oma eesmärgiks jumalariigi ja inimeseriigi ühendamise niisugusel viisil, mis tagaks eesti rahvale meie õiguste ja kohustuste tasakaalu, meie enese teostamise. Meie kirik juhtis meid meie hingelisele ja vaimsele iseseisvusele.¹⁶¹

Eesti rahva ja kiriku seose üle mõtiskledes ei pidanud president silmas siiski mitte konkreetselt EELK-d, vaid pigem kirikut selle üldises ning abstraktses tähenduses:

Minule on kirik alati olnud niisama vana nagu rahvas. Nagu selle maa keel. Nagu selle maa kultuur /.../ Lühidalt, tänane aastapäev juhtis mu tagasi Püha Augustinuse juurde, ja mulle tundus, et ei ole sünnis rääkida igaviku palge ees kirikust, mis on nii noor.¹⁶²

Meri kõneteksti autoriks oli Presidendi Kantselei välisosakonna nõunik, kato-liiklasest teoloog Jaan Tepp.¹⁶³ Kõnetekstis on üks konkreetne allikaviide ajalehele Teataja:

Praeguste olude kohane korraldus oleks meie kirikule iseseisev Eesti Vabariik.¹⁶⁴

Tsitaaat pole 1917. aasta mai- ja juuniku Teatajast siiski leitav, vaid hoopis Postimehest, kus initsiaalide -ld taga on Kõpu ettekandest kinnipüütud lause (kongressi protokollis puudub):

Praeguste olude kohane korraldus oleks meie kirikule iseseisev Eesti vabakirik.¹⁶⁵

Nii sai presidendi kõnes Eesti vabakirik muudetud Eesti Vabariigiks.

1917. aasta kirikukongressil ei räägitud tegelikult iseseisvast Eesti Vabariigist. Tallinna Kaarli koguduse vaimulik Kapp mainis oma sõnavõtus,

et ainult autonoomne Eesti võib kirikule need tingimused luua, mis kirikule tema iseseisvaks tööks on vajalikud. Sellepärast tuleb soovida autonoomset Eestit, milles oleks oma autonoomne vaba rahvakirik.¹⁶⁶

Kaukaasia ja Lõuna-Venemaa Eesti asunduste asunike kongressi (21.–23. mail 1917) resolutsioonides ei nõutud Venemaast lahusolevat Estonia-nimelist Eestit, vaid ainult Venemaa vabariikide liitu kuuluvat Eestit.¹⁶⁷ Autonoomse Eesti autonoomse luterliku kiriku kontseptsioon on analoogne Eesti õigeusuliste sooviga luua eestlastele Venemaa ja Moskva patriarhaadi nõusolekul ning toetusel autonoomne Eesti piiskopkond. Soov sõnastati 6. ja 7. aprillil Tallinnas toimunud Eesti õigeusuliste nõupidamisel.¹⁶⁸

¹⁶¹ Vabariigi President Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku 80. aastapäeval Kaarli kirikus 30. mail 1997. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1996. aasta kohta ja kirjavahetus 1997.

¹⁶² Samas.

¹⁶³ Teppi meil Saardile 20.6.2013.

¹⁶⁴ Vabariigi President Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku 80. aastapäeval Kaarli kirikus 30. mail 1997. EELKKA EELK Lõuna-Rootsi kogudus. Praostkonna sinodid, protokollid, pihtkondade aruanded 1996. aasta kohta ja kirjavahetus 1997.

¹⁶⁵ Eesti ev.-luteriusu koguduste esitajate kongress. – Postimees, 1.6.1917.

¹⁶⁶ EELKKA säilik 1. Eesti I Kirikukongressi protokoll 31. mail ja 1. juunil 1917. Tartu; **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 298.

¹⁶⁷ Eesti asunikude kongress. – Tallinna Teataja, 17.6.1917.

¹⁶⁸ **Saard, R.** Eesti rahvusest luterliku vaimulikkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 281.

Kontseptsioon, et 1917. aastal iseseisvunud eestlaste juhtimisega luterlik kirik innustas 1918. aastal manifesteerivalt Eesti Vabariiki välja kuulutama, sai laiemalt tuntuks 1997. aastal, ja oli loodud, et jääda ning kinnistuda.

Rahvuskiriku sündimise faktis 80 aastat tagasi näeme ühte sammu rahvusriigi loomise protsessis. Rahvuslikult meelestatud pastorid on kandnud omariikluse ideed enne kui selle realiseerimiseks poliitilised olud võimaluse andsid. Seega soovime anda EELK Kirikupäevaga teatava avalöögi selle protsessi teadvustamiseks, mis viis Vabariigi väljakuulutamiseni,

kirjutas assessor Tiit Salumäe.¹⁶⁹ Kiriku 90. aasta juubelipidustustel 2. juunil 2007 Tartus kordas seda sõnumit peapiiskop Andres Põder ja seda propageeritakse edasi Villem Reimani pühendatud aastaraamatus, mille väljaandmist toetas ka Eesti Vabariigi Valitsus.¹⁷⁰

Kuigi vaimulike tekstide puhul tuleb arvestada väljakujunenud subkultuurse keelekasutusega, liitus taolise sünniretoorikaga kindlasti ka ühiskonnale suunatud ideoloogiline sõnum. EELK soovis rõhutada oma võitva kiriku (*ecclesia triumphans*) ja “rahvusluse ideaali säilitava institutsiooni” rolli Eestis, mis

on alati toetanud demokraatlikke protsesse ühiskonnas: olnud lihtsate inimeste huvide eest võitlejaks; taotlenud iga rahva ja iga inimese õigust enesemääramisele talle Jumala poolt usaldatud maal,

valmistades nii

märkamatu ette pinda praegusele rahvuslik-poliitilisele ärkamisele.¹⁷¹

¹⁶⁹ Tiit Salumäe EV Välisministeeriumile, härra Indrek Tarandile 2.5.1997. EELKKA Toimik 6–4. Mõttesugune kirjavahetus ametiasutustega 18.1.1997–14.1.1998.

¹⁷⁰ Koguja. Villem Reimani kolleegiumi aastaraamat 2002–2007. Koost H. Runnel, A. Tooming. Ilmamaa, Tartu, 2008, 225.

¹⁷¹ Eesti Vabariigi Kodanike Peakomiteele 6.12.1989. EELKKA Toimik 6–4. Kirjavahetus ametiasutustega 14.12.1987–28.12.1990. EELK peapiiskopi kirjablanketile trükitud, aga ilma koostajata ja allkirjastamata jäänud kiri on publitseeritud ka kogumikus: Usk vabadusse. Artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost A. Velliste. EELK Konsistoorium, Tallinn, 2011, 34. Kogumikus on Peakomiteele saadetud vastuse saatjaks märgitud EELK Konsistoorium. See on siiski ainult oletuslik, sest tegelikku kirja koostajat ja saatjat pole originaaldokumendis märgitud. See aga annab alust järeldada, et 1989. aasta detsembri algul ei julgenud ei peapiiskop Kuno Pajula ega ükski konsistooriumi liikmetest seda kirja oma nimega nähtavalt siduda ja allkirjaga kinnitada. Kontseptsioon EELK ja EV taasiseseisvumise lahutamatu, orgaanilisest seosest väljendus 1996. aastal ka peapiiskopi asetäitja assessor Andres Põdra kirjas Vabariigi Presidendi Valimiskogule: “Eesti iseseisvuse ja riikluse taastamise otsustavates hetkedes on Eesti Kirik alati olnud osaline, toetanud rahvusaadet ja ühiskonna uuenumist kogu moraalse ja vaimuliku jõuga”; Põder Vabariigi Presidendi Valimiskogule 19.9.1996. EELKKA Toimik 6–4. Kirjavahetus ametiasutustega 27.1.1995–9.12.1996; sarnast mõtteviisi ilmestab ka 2008. aastal peapiiskopi eestvedamisel algatatud projekt “Kirik ja Eesti taasiseseisvumine”, mille eesmärgiks pidi olema pilt, et “usk” kristlik-luterlikus tähenduses ning EELK kui suurim eestlasi ühendanud institutsioon hoidsid läbi Nõukogude okupatsiooni alles ideed iseseisvusest, mis viis Eesti iseseisvuse taastamiseni. Kogumiku pealkirjaks pidigi tulema “Usk teeb vabaks”, mis toonitanuks eestlaste vabaks ja iseseisvaks saamist läbi luterliku kristluse ning kiriku. Projekti juhtima kutsutud Trivimi Vellistel õnnestus saavutada kompromiss. Kogumiku pealkirjaks sai neutraalsem “Usk vabadusse”, aga selle I osa alapealkirjaks jäi siiski “Usk teeb vabaks”: Usk vabadusse. Artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost ja toim A. Velliste. EELK Konsistoorium, Tallinn, 2011.

Teise elemendi moodustas Kiiviti kontseptsioonis Kuulo Vimmsaare, Edgar Hargi ja Konrad Veemi arusaam, et 1917. aastal asutati eestlaste juhtimisega EELK. Esimest korda ajaloo tähistas Välis-Eesti kirik EELK 50. aastapäeva piduliku jumalateenistusega 1967. aastal ja 80. aastapäeva 1997. aastal Kaarli kirikus toimunud kirikupäeva ning sügisel Tartus toimunud ajalookonverentsiga.¹⁷² 90. aastapäeva tähistamine toimus 2007. aastal Tartus, aga üllatuslikult unustati 1917. aasta kirikukongressi äramärkimine 2008. aasta kirikukalendris üldse ära.¹⁷³

Protestantliku kiriku tõe käsitus läheneb katoliiklikule, kui praktikast saab ajaloolise tõe kriteerium. EELK asutamise sünnipeo praktika on iseenesest küll lühike, kuid mõne eesti kirikuajaloolase jaoks näib see olevat juba tõsine argument, mis kinnitavat ajaloolist tõe EELK asutamisest 1917. aastal.¹⁷⁴

KOKKUVÕTE

Tartus 1917. aastal kogunenud eesti kogudusesaadikute kirikukongress oli ajalooliselt erakordne selles mõttes, et tegemist oli luterlastest eestlaste esmakordse nii esindusliku kokkutulekuga luterliku kiriku ajaloo. Kirikutegelaste ja mõnede ajaloolaste hinnangul viis see eestlaste juhtimise alla läinud iseseisva vaba rahvakiriku asutamiseni 1917. aastal. Kodukiriku (EELK) hinnangul toimus see 31. mail, väliskiriku (E.E.L.K.) hinnangul aga 1. juunil. Käesolevas uurimuses tutvustatud arengud ja seisukohad lubavad kokkuvõttes seda ettekujutust ning kirikus laialt omaks võetud seisukohta üsna oluliselt korrigeerida.

Eesti koguduste vaimulike ettevõtlikku tegevust 1917. aasta kevadel ei ole põhjust alahinnata, aga tuleb tagantjärele tunnistada nende ettevõtlikkust otseselt ja kaudselt suunanud impulsse, mida asjaosalised ise ei tajunud alati sellistena, nagu neid näeb ajaloolane oma tagasivaates. Eesti kogudusesaadikute 1917. aasta kirikukongressi toimumise impulssideks olid Ajutise Valitsuse otsus riigi ja kiriku lahutamisest ning Siseministeeriumi ja Venemaa luterliku kiriku Üldkonsistooriumi algatus reorganiseerida luterlik kirik Venemaal rahvuste järgi. Need impulsid andsid olulise tõe, et 1917. aasta aprilli teisel poolel aktiveeruda ja eesti koguduste jaoks oma kirikukorralduse eelnõu väljatöötamisele asuda. Lisaimpulsi said luterlased õigeusklikelt, kes võtsid suuna eesti rahvusest piiskopiga autonoomse Eesti piiskopkonna asutamisele ja õigeusu eestipärasemaks muutmisele. Venemaa erinevate luterlike rahvuste kirikukongressid olid mõeldud ettevalmistavate kongressidena Venemaa evangeelse luterliku kiriku üldsinodiks.

1917. aasta eesti kogudusesaadikute kongressil otsiti esiteks konsensust küsimuses, kas minna seniselt maakiriku tüüpi kirikult üle demokraatlikumasse, alt ülespoole juhitud rahvakiriku tüüpi või mitte. Teiseks püüti seal läbi viia Tartus

¹⁷² Eesti Kirik, 4.6.1997.

¹⁷³ Eesti Kiriku Kalender 2008. Toim J. Siim. EELK Konsistoorium, Tallinn, 2007.

¹⁷⁴ Altnurme meil Saardile 21.10.2008.

loodava eesti kogudusi ühendava konsistooriumiga vabakiriku põhikirja eelnõu esimene lugemine. Soov liita tulevikus Eesti vabakirikuga ka teised luterlikud rahvusvähemused viis rahvusliku Eesti vabakiriku asendamiseni Eesti vaba rahvakirikuga.

Põhikirja eelnõus sätestatud demokraatlikest printsiipidest juhinduvat rahvusliku kiriku asutamist uue kirikuõigusliku subjektina 1917. aastal ei toimunud. Olemasoleva seisusliku kirikuvalitsuse kõrvale, või selle asemele, ei valitud demokraatlikult valitud kirikuvalitsust. On äärmuslik 1917. aasta kirikukongressil hääletatud resolutsioone tõlgendada eesti koguduste enesemääramisõiguse teostamisena teise kiriku koosseisus. Maanõukogu, Eesti Ajutine Valitsus ja Vabariigi Valitsus jätkasid seisusliku Eestimaa Konsistooriumi tunnustamist. Uus demokraatlikult valitud Eestimaa Konsistoorium sai oma volitused 1919. aasta esimeselt üldkiriklikult kirikukongressilt ja kinnitati Vabariigi Valitsuse poolt ametisse oktoobris.

Enne II maailmasõja aegses käsitluses domineerib kirikukongresside historiograafias protsessiloomeline ja evolutiivne kontseptsioon, milles kirjeldatakse 1917. aastal alustatu reaalselt tegelikkuseks saamist 1919. aastal. 1960. aastatel hakati välis- ja kodukirikutegelaste kirjutistes, aga ka nõukogude autorite ning ajaloolaste omades rääkima 1917. aasta kirikukongressist kui eestlaste juhtimisega uue kiriku asutamisest. Nõukogude autorite motiiviks oli osutada eestlaste juhtimisega kiriku rahvareeturlikule käitumisele ja tegevusele sellele järgnenud 1918. aastal. Väliskiriku autorite motiiviks oli rõhutada baltisakslaste kirikliku valitsuse alt vabakssaamist, endistest kirikuvalitsustest iseenda täielikku sõltumatuks kuulutamist ja ka maailma riigikirikutele eeskujuks olemist, toonitades oma organisatsioonilist evangeelsust. 1917. aasta kirikukongressi EELK asutamisenä on võetud kui rahvuslikku projekti. 1919. aasta üldkirikliku kirikukongressi ees annab 1917. aasta kirikukongress võimaluse rõhutada rohkem eestlaste egiidi all toimunud omaalgatuslikku rahvuslikku iseotsustamist. Kuna puudub psühholoogiline barjäär, siis on eestlastel seda kirikukongressi kerge ka EELK asutamisenä näha. 1919. aasta algul initsiatiivikust näitama hakanud Eestimaa Konsistoorium ja selle juht Wilhelm Kentmann on selles rahvuslikus isetegemise pildis häirivad elemendid. Mõlemad osapooled, eestlastest koosnenud Tartu kirikukongressi töökomisjon ja baltisakslasest kirikuvalitsuse juht, olid kirikukongressi ettevalmistamiseks, uue kiriku põhikirja lõplikuks väljatöötamiseks ning vastuvõtmiseks valmis 1919. aasta kevadtalvest alates koos töötama. Kokkuvõtteks selle kohta, kelle egiidi all EELK lõpuks asutati, tulebki öelda seda, et EELK asutati eestlaste ja baltisakslaste, riigi ning kiriku ühistööna.

1995. aastast alates hakati kirikukalendrites järjekindlalt märkima 1917. aasta kirikukongressi kui EELK asutamist. 1997. aastal jõudis osaliselt president Lennart Meri abiga Eesti laiemas üldsuses kiriku juhtkonnas omaksvõetud sünniteooria, mille kohaselt sünnitas Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ka Eesti Vabariigi.

Eesti Ajutine Valitsus tekitas 1919. aasta veebruaris ja aprillis kirikule antud määruste jõustumisega uue juriidilise olukorra. Alguse saanud vormimuutustega algas pärast 10.–12. septembrini 1919 Tallinnas toimunud üldkiriku kongressi

siinses luterlikus kirikus uus ajajärk, mis sisaldas uue kiriku asutamise reaalseid tunnuseid: uus põhikiri, demokraatlikult valitud konsistoorium, seisusliku kindral-superintendendi asendamine demokraatlikult valitud piiskopiga. Uue kiriku piiskop Jakob Kukk nimetati Eesti Vabariigi siseministri poolt ametisse 17. oktoobril 1919 ja uus konsistooriumi koosseis kinnitati 29. oktoobril 1919.

**FROM THE PROPOSAL TO ESTABLISH AN ESTONIAN FREE
CHURCH GOVERNMENT IN TARTU TO THE ESTABLISHMENT
OF THE ESTONIAN EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH
AS A FREE FOLK CHURCH**

The Church Congresses of 1917 and 1919, historiography and reception

Riho SAARD

In terms of Lutheran church history, the gathering of delegates from Estonian congregations to the Church Congress in Tartu in the year 1917 was historically unique because it was the first event with such representation by Estonian Lutherans present. In the opinion of church historians and some other historians this event led to the establishment of an independent free folk church under the governance of Estonians in 1917. According to the church in Estonia (EELC) the date for this event is 31 May. In the opinion of the church abroad (E.E.L.C.) the date of the event is 1 June. In conclusion, the presentation of developments and points of view represented by this microstudy allows for an important correction to be made in the interpretation of events and the positions widely held by the church up to now.

The enterprising activity undertaken by the clergy of Estonian congregations in the spring of 1917 should not be underestimated; but hindsight, one has to also recognize the impulses that the participants themselves did not necessarily see as directly or indirectly guiding their activity as observed by the historian in a retrospective view. The impulses influencing the delegates from Estonian congregations at the Church Congress in 1917 were the Provisional Government's decision that the state and church should be separate as well as the initiative by which the Ministry of the Interior and the General Consistory of Russia planned to reorganize the Lutheran church according to nationality. These impulses produced a vital momentum so that in the second half of April 1917 the working out of a proposal for church governance for the Estonian congregations was begun. The Lutherans received an additional impulse from the Orthodox who had with an Estonian bishop moved in the direction of establishing an autonomous Estonian diocese as well as changing the Orthodox Church to be more Estonian in character. In Russia the various national Lutheran church congresses were intended to be preparatory events for a general synod of the Russian Evangelical Lutheran Church.

At the congressional meeting of Estonian congregational delegates in 1917 consensus was sought on the question of whether or not to move from a form of church government based upon the existing geographical state church type of model to a more grassroots-up type of democratic folk church model. Secondly, an attempt was made to carry out the first reading of a proposed free church constitution which sought to unite Estonian congregations by forming a consistory in Tartu. The desire to keep in mind other Lutheran ethnic minorities and in the future unite them with the Estonian free church led to the replacement of an Estonian free church based on nationality by an Estonian free folk church.

As proposed by the constitution, guided along the lines of democratic principles, the establishment of a new national church in 1917 as a judicial body never happened. No election for a democratically elected church government to stand alongside or replace the existing church government based on social standing took place. It is rather extreme to interpret the resolutions voted on at the Church Congress in 1917 as giving the Estonian congregations the right of self-determination within another church body. The Land Council, the Provisional Estonian Government and the Government of the Republic of Estonia all continued to recognize the Consistory of Estonia that was based upon social standing. The new democratically elected Consistory of Estonia received its mandate in 1919 from the First General Church Congress and was ratified by the Government of the Republic in October.

Studies on the history of the Church Congresses done before the Second World War were dominated by a concept of a creative process, evolution, describing that which was begun in 1917 as being actualized in 1919. In the 1960s the writings by authors from the church abroad and at home, as well as Soviet authors and historians see the Church Congress of 1917 as the establishment of a new church under the governance of Estonians. The motive behind the Soviet authors was to show that the church governed by Estonians engaged in treacherous behaviour and activity in the following year, 1918. The motive for the authors from the church abroad was to emphasize the gaining of freedom from a Baltic-German governed church, the proclamation of oneself as completely independent of former church governments and as such, being an example to other state churches in the rest of the world while emphasizing the organization as being evangelical. The establishment of the EELC at the Church Congress of 1917 is interpreted as a nationalistic project. As a predecessor to the General Church Congress of 1919, the Church Congress of 1917 is an opportunity to emphasize that under the leadership of Estonians, national self-determination was carried out on their own initiative. Since there is no psychological barrier, then it is easy to see this Church Congress as the point at which the EELC was established. At the beginning of 1919 the initiative taken by the Estonian Consistory and its leader Wilhelm Kentmann is in this view of national self-determination a disturbing element. Both sides, the Tartu Church Congress Working Commission and the Baltic-German leader of the church government, were ready to co-operate with each other in the preparation for the Church

Congress from the winter–spring of 1919 in working out a final draft of the new church constitution which would be ready for approval. In conclusion, to answer the question: under whose aegis was the EELC founded, one has to say that the EELC was founded as a joint endeavour by Estonians and Baltic-Germans, the state and the church.

From 1995 onward church calendars have marked the 1917 Church Congress as the event at which the EELC was founded. In 1997, with the assistance of President Lennart Meri, the theory of birth supported by the church government, according to which the Estonian Evangelical Lutheran Church gave birth also to the Republic of Estonia, made its way to the wider public.

In February and April of 1919 the Provisional Government of Estonia produced legislation which took effect and thus created for the church a new judicial setting. Following the General Church Congress in Tallinn (10–12.09.1919), starting with changes in format, a new era began for the Lutheran Church in Estonia showing real signs of a newly founded church.

The bishop for the new church, Jakob Kukk, was appointed into office by the Minister of the Interior on 17.10.1919 and the membership of the new consistory was ratified on 29.10.1919.